

Musa Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi

Doç. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA*

Özet

Türk-İslâm fikriyatının son döneminin en çok tartışılan düşünürlerinden biri olan Musa Kazım, yeni bir medeniyet projesi sunma gayreti içerisinde bulunmuş, İslâm siyaset düşüncesi çerçevesinde bu teklifini danışma usulü, eşitlik, hürriyet ve adalet ilkeleriyle desteklemiştir.

İslahatçı ve yenilikçi bir ulema tipi örneği sergileyen Musa Kazım, medreselerdeki eğitimin kalitesinin artırılması hususunda konferanslar vermiş, dönemin düşünürleri gibi o da yabancı dil eğitimini teşvik etmiştir. Bununla birlikte mezhepler arasındaki ilişkilerin fanatizme dönüştürülerek bir çatışma alanı oluşturulması hususlarında ısrarlı ikazlarda bulunmuştur.

Muhafazakâr İslâmcılarının aksine, Musa Kazım Efendi entelektüel birikimi olan ve yeni kâmil bir medeniyetin ancak hakiki bir dinle gerçekleşeceğini düşünen, Meşrutiyetin terakkici aydın âlim tipinin önemli bir figürüdür.

Anahtar Kelimeler: Musa Kazım Efendi, Meşrutiyet, Din, Siyaset, Felsefe, Medeniyet.

Abstract

Musa Kazım, one of the most discussed intellectual of the last period of the Turkish-Islamic thought, did his best to present a new civilization Project. He supported this offer with the principles of consultation method, equality, freedom and justice in the frame of the thought of Islam-politics.

He exhibited a type of intellectual who favors change and innovation. He gave lectures to improve the quality of education, and

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

encouraged foreign language education such as the intellectuals of that time. However, he made steady warnings so that the relations among the religious sects might not turn into an area of conflicts due to fanaticism.

Contrary to the conservative Muslims, Musa Kazım Afandi is an important figure of the progressive intellectual type of the Constitutional Monarchy period who thinks that the real civilization can only be possible with a true religion.

Key Words: Musa Kazım Afandi, Constitutional Monarchy, religion, politics, philosophy, civilization.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun son onlu yılları, çok kırılğan ve karışık bir atmosfer içerisinde geçmiştir. Zira bu dönem fikrî, siyasî, iktisadî ve içtimaî sayısız olay, olgu ve kurumsal yapının yeşermesi için oldukça önemli fırsatlar yaratmıştır. Böyle istikrardan yoksun bir dönemin sayılan alanlarının fâilleri/aktörleri de aynı kırılmaları yaşamışlar, ani fikrî kriz ve bunalımlara girmekten kendilerini alamamışlardır.

Bununla birlikte ters orantılı olarak bahsi geçen sıkıntılı yıllar, Batı'dan gelen düşüncelerin iç hâdiselerle buluşması sonucunda yeni orijinal kişi ve tefekkür erbabının da oluşması için önemli bir katkı yapmıştır denilebilir. Zira bu dönem, tarihimizin son iki yüzyılının en "bereketli" ve "velud" düşüncelerine ve fikrî tartışmalarına zemin hazırlamıştır. Çalışmamızın ana odağını oluşturan Osmanlı'nın 121. Şeyhülislâm'ı olan Musa Kazım Efendi (1858-1920) de, İmparatorluğun gerek ilmî gerekse siyasî münakaşaların merkezinde yer alan isimlerden biridir. Hakikatte onun hem dinî söylemi ve hem de siyasî retoriği hep tartışma konusu edilmiştir ve edilmektedir. Kendisi hakkındaki mevcut durum sebebiyle hakkında çok derinlikli çalışmalar yapılması gerekirken, ne yazık ki, Musa Kazım, çok az araştırmaya konu olmuştur. Onun hakkındaki "bilin(e)me(me)zlik ve "kuşkucu" tavrı böyle bir çalışmayı gündeme taşımıştır.

Zikredilen hususların etkisi ve zorlamasıyla, çalışmamızda Musa Kazım'ın tartışılan düşüncelerini, çoğunlukla onun dilinden ve kaleminden aktaracağız. Bu açıdan düşünürümüzün fikirlerine aşırı müdahalelerden, özellikle kaçındık. Diğer taraftan onun ele aldığı meselelerin bir çoğu, halen güncelliğini muhafaza eden, "iç

tartışmalarımızdan" -buna belki milli tartışmalarımız(!) denilebilir-olmaktadır.

Fikirlerini ele alıp incelemeden önce, Musa Kazım'ın birbiriyle gırt bir hal almış ilmi ve siyasî hayatının ortaya konulması gerekmektedir.

I. İLMÎ VE SİYASÎ HAYATI

İbrahim Efendi isimli bir zatın oğlu olarak 1858 (1275) yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde dünyaya gelen Musa Kazım, ilk eğitimini memleketinde alır. Sonraları Balıkesir'de yaşayan dedesi¹ Nureddin Efendi'nin yanında Selahaddin Ali eş-Şuûrî ve Ali Lütî Efendi, akabinde İstanbul'da Kadıasker Eşref Efendi ve Hoca Şâkir Efendi ve diğer hocalardan dersler alır. 1888-1889 (1306) yılında Ulûm-i Âliye ve Âliyye'den icazet aldıktan sonra Ruûs imtihanını başarılarak müderris olur ve Fatih Camiinde ders vermeye başlar.

Muallim Naci'ye usûl-ü fıkıhtan Molla Hüsrev'in *Mir'at*'ını okutan ve Ahmet Mithat Efendi'ye tefsir dersleri veren Musa Kazım, 1896 (1313) yılında İstanbul ruûs-i hümâyünuna nail olur. Ayrıca 1900-1901 (1318)'de Hukuk Mektebi'nde Mecelle, sonraları Mekteb-i Sultânî'nda Akâid, Daru'l-Fünûn ve Dâru'l- Muallim'de de hocalığa atanarak dört görevi aynı anda sürdürür. Yine ilmi payesi "Mahreç"liğe yükselen Musa Kazım, 14 Şubat 1907 (1 Muharrem 1325) yılından sonra Halep Mevleviyeti görevine; aynı yıl Bâb-ı Meşihat Tedkîk-i Müllefât Meclisi Başkitabeti'ne ve sonra da aynı meclisin âzalığına tayin edilir.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı akabinde Maârif Nezâretinde kurulan Meclis-i Kebir-i üyeliğıne, Heyet-i A'yân'ın teşkili sırasında da Meclis-i A'yân a'zalığına tayin edilir.²

¹ Bazı araştırmacılara göre, Musa Kazım'ın Balıkesir'deki akrabası "biraderidir". Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, İstanbul trz, II, 774; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996, III, 390. Musa Kazım'ın Balıkesir'deki akrabasının "amcası" olduğunu söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bkz. Veli Ertan, "Musa Kazım Efendi", *İslâm (Dini-İlmi-Siyasi) Aylık Mecmua (Gençler İlâvesi)*, s. 95, c. 8, Ankara (14. 8.1965), 349.

² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, II, 774-775; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, XI. baskı, İstanbul 1961 (II.Bsk), IV, 558, 560; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Basım yeri yok 1954, 317; "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Ertan, "Musa Kazım Efendi", 349; İlmiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, haz: S. A. Kahraman, A. N. Gültekin, C. Dadaş, İstanbul 1998, 507;

12 Temmuz 1910 (4 Receb 1328) yılında Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde, şeyhülislâmlık (Meşihat) makamı kendisine tevdi edilen Musa Kazım Efendi, 29 Eylül 1911 tarihinde hükümetle birlikte istifa eder. Onun birinci meşihatı 1 yıl 2 ay 18 gün sürmüştür.

Dört kez atandığı meşihat makamında Musa Kazım Efendi, toplam 5 yıl 1 ay 4 gün Şeyhülislâmlık görevinde bulunur. Bu görevden ayrıldığı dönemlerde, Meclis-i A'yân âzâlığı, Medresetü'l-Kudât ve Medresetü'l-Vâiz'in hocalıklarından dolayı, Murassa Mecidi nişanı ve Altın Liyâkat Madalyası ile taltif edilir.³

Mondros Mütârekesi döneminde, Damad Ferid Paşa Hükümeti (kuruluş 4 Mart 1919) tarafından tutuklanan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleriyle aynı kaderleri paylaşan Musa Kazım, eski sadrazam Said Halim Paşa ve diğer kabine üyeleriyle beraber Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilir. Ancak Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesince yargılanan Musa Kazım, 13 Temmuz (14 Şevval 1337) yılında, 15 yıl kürek cezasına mahkum edilir, bu ağır ceza Sultan Vahdeddin tarafından 3 yıl sürgün cezasına dönüştürülür. Edirne'de sürgünde iken 10 Ocak 1920 yılında vefat eden Musa Kazım, Muradiye Camii'nin bahçesine (mihrap önüne) defnedilir. Mezar taşı üzerinde, "İngilizler tarafından mazlûmen Edirne'ye sürülen ve burada vefat eden Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin kabridir. Ruhuna Fatiha. 10 Kanun-ı sâni 1920" ifadeleri dikkat çeker.⁴

Şeyhülislâmlığı esnasında, Musa Kazım, önemli olay ve şahsiyetlerle karşılaşacaktır. Bu meyanda Sultan Abdülhamit'in cenaze namazını kıldırır⁵ Musa Kazım, bir diğer padişah Sultan

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, İstanbul 1983, VIII, 4085; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 390; Ferhat Koca, "Giriş", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 13.

³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, II, 774; İlimiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlimiye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, 507; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085; "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Ertan, "Musa Kazım Efendi", 349-350; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, I, 47; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 390-391; Koca, "Giriş", 14.

⁴ "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, 317; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 391; İlimiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlimiye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, 507 (Dipnot); Koca, "Giriş", 15.

⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, IV. baskı, Ankara 1987, 129.

Reşad'ın da cenaze namazını kıldırmıştır. ⁶ Diğer taraftan 1909 yılında Enver Paşa, Abdülmecit'in oğlu ve Abdülhamit'le Reşad'ın kardeşi olan Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan'la nişanlanmıştı. 1911'de Şeyhülislâm Musa Kazım, onların nikahlarını kıymıştır.⁷

Tasavvufî Kişiliği

Tasavvufla ilgisi hiç kesilmeyen Musa Kazım, Nakşibendi Şeyhi Muhammed Efendiye bağlandı.⁸ Bunu hakkındaki ithamlar için kaleme aldığı Beyannâme'de görmek mümkündür:

*Bu aciz tahminen on iki yaşında olduğum halde tarikat-ı celîle-i ilmiyyeye sâlik oldum. Bi a'vn-i Huda o zamandan bu âna kadar kâffe-i ahvâl ve efa'limi o meslek-i aliyyenin muhtazayâtına tevfiik etmeye vüsû'm yettiği kadar çalışdım. Talebelik zamanımda daima ciddiyet ve istikâmet ve iffetimi muhafazaya muvaffak olduğum gibi ondan sonra da gerek tedrise me'mûr edildiğim anda ve gerekse sair me'mûriyetlerde bulunduğum hengâmda yine bi avnihi Tealâ mesleğime şîn verecek, sûri ve manevî mucib-i ittihâm olabilecek hâlâtdan tevakkîye cehd ve ikdam eyledim ve hâlen de etmekteyim.*⁹

Tasavvufla bağlantısı mensubiyetle sınırlı olmayan Musa Kazım Efendi, şeyhülislâm olarak sadece müftü ve kadıların bürokratik sorumlusu olmamış, aynı zamanda, Şeyhülislâm Refik Efendi'nin meşihatı döneminde 1866 (1283) Meşihata bağlı bir birim olarak kurulan ve bütün tekke ve zaviyeleri şemsiyesi altında toplayan Meclis-i Meşayih'in de başkanlığını yürütmüştür.¹⁰

1. Tartışılan Eser ve Tercümeleri

İcazet aldığı 1888 yılından II. Meşrutiyet'in ilanının gerçekleştiği 1908 yılına kadar geçen sürede, Musa Kazım, aldığı eğitimle orantılı olarak klasik bir İslâm bilgini portresi çizer. Bununla birlikte o, İslâm felsefesi, tasavvuf, kelam ve tefsir gibi alanlara ilgi duyar.¹¹ Hatta tamamlayamadığı tefsiriyle ilgili olarak Ömer Nasuhi Bilmen'in ifadesiyle "*Herkes için pek de faydalı*

⁶ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 136.

⁷ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 257-258.

⁸ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085.

⁹ *Sırat-ı Müstakim*, c.7, 8. Sayı, 169, 1327, 197-198.

¹⁰ Koca, "Giriş", 20-21.

¹¹ Koca, "Giriş", 19-20.

*görülmeyecek olan bu tefsir-i şerif, ikmâl edilmiş olsa idi, nev'i şahsına münhasır, güzide bir eser meydana gelmiş olurdu.*¹²

Eserlerine bakıldığında, Musa Kazım'ın çeşitli konularla ilgilendiği görülecektir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Rehber-i Tedris ve Terbiyye. 1310/1855'de taşra maarif memurlarına mahsus hazırlanmıştır.

Muhit-i İdare ve siyâse: 1325/1910'da, *Muhtıraî Rical ve Siyâset:* 1326/1911'de, *İstibdâd ahvâli ve Müsebbibler:* 1327/1912'de kaleme almıştır. Diğer taraftan Musa Kazım'ın *Hukemâ-i Cihan ve Talim-u Terbiyye Tarihi ile İsmâil-i Tevârih-i Cihan, Gazâlî'nin Tehâfütü'l-Felâsifesi'nin Tercemesi ve İbn Rüşd'ün "Ecvibe" adlı risalesinin tercümesi*¹³ bulunmaktadır.

Bununla birlikte onun diğer bir eseri, *Mevaiz-i Diniye*, birinci kısım Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından yayımlanmıştır. (İstanbul Daru't-Tıbaati'l-Amire 1328, 136 s.)

Mevaiz-i Diniye'nin ikinci kısmı da , Osmanlı İ. T. C. Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından yayımlanmıştır. (İstanbul Matbaa-yı Amire 1329, 75 s.)¹⁴ Bu eserlerle beraber Musa Kazım'ın şu eserleri mevcuttur:

İslamda Usul-i Meşveret ve Hürriyet (1908), *İslamda Cihad* (1917), *Sûre-i İhlas ve Alak tefsiri* (1918), *Safvetu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an* (1919), *Külliyât-ı Şeyhülislâm Musa Kazım – Dini İçtimai makaleler* (1920), *Usul-i Fıkıh* (Darulfunun dersleri, ts.), *Vâridat tercümesi* (Yazma İÜ Ktp.Ty. Nu. 2263), *Vahdet-i vücud risâlesi tercümesi* (İÜ Ktp. Ty. Nu.) *Redd-i ebâtıl* (Külliyat içinde, s. 199–240), *İbn Rüşd'ün Meslek-i Felsefesi ve İmam Gazâlî ile Bazı Mesâil hakkında münazarası* (Külliyat içinde, s.139–196). Ayrıca *Musa Kazım, Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, İslam* ve diğer mecmualarda¹⁵ dinî, hukukî ve sosyal aktüel konularda makaleler yazarak neşretmiştir.¹⁶

¹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, II, 775.

¹³ "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458.

¹⁴ Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri*, 92-93.

¹⁵ Ertan, "Musa Kazım Efendi", 350; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 47–48; Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, 317; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 391.

¹⁶ Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, 317.

Musa Kazım'ın bu eserler içerisinde temas ettiği mevzular itibariyle özellikle önemli olanları kısaca ele almak yerinde olacaktır:

a. *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (İstanbul 1324 yy., 13 s.). Bu eserde istişare, danışma ve hürriyetin İslâm'daki yeri ve önemi üzerinde durulmaktadır.¹⁷

b. *Safvetü'l-Beyân fi Tefsiri'l -Kur'ân* (İstanbul 1325, Matbaa-i Amire, I c., 408 s.) (Bakara suresi 73. Ayete kadar). Musa Kazım Efendi, hocalığı sırasında, meşhur Osmanlı edib ve muharriri Ahmed Midhat Efendi'ye tefsir dersleri vermiş ve Ahmed Midhat Efendi'nin bu dersleri kaydetmesiyle böyle bir eser ortaya çıkmıştır. Eserde Arapça gramer konularıyla kelimî meseleler ön plana çıkmaktadır.¹⁸

c. *İslâm'da Cihad* (Dersaadet 1334, Matbaa-i Hayriyye ve şürekâsı, 23 s.) Müdâfaa-ı Milliyye Cemiyeti kanalıyla ücretsiz dağıtılan eser, ayetler rehberliğinde cihadi ele almaktadır.

d. *İhlâs ve Alâk Suresi Tefsirleri* (Dersaadet 1334, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 16 s.). Musa Kazım Efendi'nin 1333/1912 tarihinde kaleme aldığı risale, İhlâs (s.2-59 ve Alak (6-16) surelerinin kısa tefsirlerini içermektedir. Eser, Vahdet-i vücûdca bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır.

e. *Zevrâ ve Havra Tercümesi* (Dârül-Hilâfeti'l-Âliyye 1335, Şehzadebaşı – Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 62 s.). Celaleddin ed-Devvani'nin (ö. 918-1512) mebde ve maad konusundaki görüşlerini içeren *Zevrâ ve Havra adlı* eserinin çevirisidir. Musa Kazım, eserin tercümesinde kendi yorumlarına yer vermiştir.

f. *Külliyât-ı Şeyhülislâm Musa Kazım* (İstanbul 1336, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 329 s.) Şeyhülislâm Musa Kazım'ın çeşitli dergilerde yayımlanan makaleleri, konferansları, beyannameleri ve bazı risalelerini ihtiva etmektedir.

g. *el-Fetâvâ el-Kâzimiye fi İslâhi'l-fetâvâ et-Türkiye* (Diyanet İşleri Bşk. Ktp., nr.173, yazma, 44 vr.) Bâbü'l-İ'tikâd, Kitâbü't-Tahâret¹⁹ ve Kitâbü's-Salât bölümleri ve bu bölümlerin

¹⁷ Koca, "Giriş", 15; "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458.

¹⁸ İmiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlmîyye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, 507; Koca, "Giriş", 17; "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458.

¹⁹ Ertan, "Musa Kazım Efendi", 350; Koca, "Giriş", 17.

çeşitli alt mevzularıyla ilgili olarak Musa Kazım Efendi'nin verdiği toplam 52 fetvayı ve bunların Arapça kâynaklarını kapsamaktadır..²⁰

h. Tercüme-i Varidat.

Musa Kazım'ın en çok tartışılan çevirisi de Şeyh Bedreddin'in Varidat'ıdır.²¹ Düşünürümüz, Şeyh Bedrettin'in *Varidat* adlı bu eserini 1317 yılında Türkçe'ye çevirmiştir.²²

ı. Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi

Karamani Muhammed Cemâleddin Nuri'nin 950/1543 tarihinde vahdet-i vücudla ilgili, *Risâle-i Tahkik-i Vahdet-i Vücud* adlı Arapça eserini, Musa Kazım, 1901 (1319)'de çevirmiştir.²³

Bu eserlerin yanında Musa Kazım Efendi'nin *Akdü'l-Hakâyık* adında (Mekteb-i Sultânî'de verdiği derslerle ilgili) küçük bir akâid risalesi de bulunmaktadır. .²⁴

2. Masonluk İddiaları

Musa Kazım Efendi'nin, Şeyhülislâmlığa atanmadan önce de sonra da onunla ilgili yapılan tartışmaların kahir ekseriyeti, masonluğuna dair iddiaları içermektedir. Bu açıdan onun da içinde bulunduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin masonlukla bağlantısı önem kazanmaktadır. Masonluğun, İttihat ve Terakki ile ilişkisini ve etkisini ele alırken Sina Akşin'in değerlendirmelerini dikkate almak gerekmektedir:

"Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin istibdat ortamı içinde çalışmalarını hayli kolaylaştırdığı anlaşılan bir örgüt de mason locaları olmuştur. Cemiyetin bir çok üyeleri mason olduğu gibi, localar yeni üye kazanmak için elverişli bir ortam sağlıyorlardı. Zira, Masonluğun "dinler arası hoşgörüyü dahi içeren liberal ideolojisi", zaten özgürlükçülük için elverişli bir başlangıç oluyor, masonluğa kabul konusunda ince elenip sık dokunması ise masonluğa güvenmeyi kolaylaştırıyordu. Bunun da ötesinde, masonluktaki gizlilik, örgüt kurmak isteyenler için koruyucu oluyordu. Daha önce zaten masonların bazı düzenlerine hedef

²⁰ Koca, "Giriş", 17; "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458.

²¹ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085.

²² Koca, "Giriş", 19-20.

²³ Koca, "Giriş", 17.

²⁴ Koca, "Giriş", 18.

olmuş olan Abdülhamit yönetiminin localardan hiç hoşlanmadığı tahmin edilebilir. Ne var ki, localar, Avrupa masonluğunun uzantıları olarak kapitülasyon düzeninden, yani yabancı devlet himayesinden yararlanıyorlardı. Örneğin, Macedonia Risorta ve Labor et Lux locaları İtalyandı. Bu locaların, özgürlükçü akıma Avrupalı masonlar arasından duygudaş sağlamak gibi bir yararı da oluyordu. Sonuç olarak denebilir ki, masonluğun İttihat ve Terakki üzerinde bazı etkileri olmuşsa da, İttihat ve Terakki-Masonluk ilişkisinde başlıca güdü, masonluğun istibdat ortamında özgürlükçülere güvenli bir çalışma ve örgütlenme ortamı sağlaması olmuştur. Yani, daha çok İttihat ve Terakkililerin masonluğu araç olarak kullanmış olmaları söz konusudur. Ramsaur, Bektaşilikle de benzer bir ilişki olabileceğinden söz ediyor. Rıza Tevfik ve Hüseyin Cahit'e göre Talat Paşa, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, kendisi gibi hem mason, hem Bektaşî imişler.²⁵

Masonlukla birlikte anılan Musa Kazım'ın şeyhülislâmlığa atanması, medrese hocalarının teklifiyle gerçekleşmez. Hakikatte, ulemanın ileri gelenleri, Hakkı Paşa kabinesinin kurulma aşamasında şeyhülislâmlık için üç aday teklif ederler. İttihat ve Terakki tarafından hiçbiri kabul edilmeyen adayların yerine, şeyhülislâmlığa "mason" diye bilinen Musa Kazım tayin edilir.²⁶ Musa Kazım'ın şöhret bulmasının sebeplerinden birisi, belki de en önemlisi "mason" olduğuna dair yapılan tartışmalardır.

Ancak hakkında ortaya atılan bu iddiaları hiçbir zaman kabul etmeyen Musa Kazım, mason olduğuna dair basında yer alan haberlere cevap olarak 1911'de bir beyanname neşreder. Bu açıklamada, on iki yaşından beri dini ilimlerin içinde olduğunu, Nakşibendi olduğunu ve ömrünün İslâm'a hizmetle geçtiğini bildirerek iddiaları şiddetle yalanlar:²⁷

5. Zilhicce. 1329 ve 14 teşrinisani 1328 tarihli Beyanname:

"Hepiniz habl-i metin-i İlâhiye yapışınız. Tefrikadan kati'yyen ictinâb ediniz. Niza' ve husûmetle kuvvetinizi zayi' etmeyiniz. Gıybetten, nemîmeden, kizb ve iftiradan son derece hazer ediniz. Bir birinize daima muavenet ediniz. Fitne katilden eşeddir. Mü'minler ancak kardaştır, başka türlü olmaz." mallerinde olan

²⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, 62, 174.

²⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 180.

²⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, I, 47; Koca, "Giriş", 24 (naklen; Yakın Tarihimiz, s.3, İstanbul 15 Mart 1962, 94).

nice âyât-ı Kur'âniyyesiyle ve "bil fiil iltizâm olunmadıkça lüzûm-u küfür küfür değildir." "Bir kimsenin küfrüne doksan dokuz ve îmânına bir delil bulunsa îmân ciheti tercih olunarak ânın îmânına hükmetmek lâzımdır," "Bir ehl-i kıbleyi tekfir etmek caiz değildir." gibi pek çok kavâid-i i'tikâdiyye ve ahlâkiyyesiyle diyânet-i celile-i İslâmiyye, bütün müslümanlara medeniyyet-i fazle-i insâniyyenin esâslarını göstermiş ve anları sûrî ve mane'î terakki ve tealilerini te'min edecek ahvâl-i seniyye ve ahlâk-ı hamîdeyi iktisaba sevk etmiş ve İslâmiyetin bekâsını tehlikeye ilkâ edecek her türlü ahlâk-ı sehife ve efa'l-ı keriheden şediden men' eylemiş iken maa't-teessûf bizde bir çok asırlardan beri bu dîn-i mübinin şu işârât-ı âliyyesi hilâfında hareket olunarak bir takım menâfi'-i hasise-i siyâsiyye te'minî maksad-ı mela'natkârenisiyle dîn nâmına beynelmüslimîn tefrika, nifak, şikâk ilkâsına çalışılmış ve bu yüzden nice hükûmât-ı İslâmiyye mahv ve perişân ve birkaç yüz milyon ehâl-i müslime eyâdi-i ecânîbde düçâr-ı hazelân olmuş ve bugün dünyada mevcut bütün ehl-i İslâmın istinâdkâhı olarak yalnız hükümet-i Osmâniyye kalmış ve fakat şu meslek-i sakîm-i yegâne melce' ve penâhımız bulunan hükümetimizi de tehdid eylemekde bulunmuştur.

Meşrûtiyetin i'lânını müteakip u'mûm tarafından edilen izhâr-ı şâdümâniden artık bütün ehl-i İslâm da devr-i intibahın hülûl etmiş olduğuna ve binâen aleyh beynelmüslimîn dîn nâmına ilkâyı nifak ve şikâkra bir daha avdet etmemek üzere zevale yüz tutmuş bulunduğuna biraz ümid hâsıl olmuş idiye de müahharan bu ümidin pek boş olduğu görülmüş ve asırlardan beri alem-i İslâmı rabnedâr eden ve diyânet-i Celile-i İslâmiyye nâmına siyâsî entrikalar çevirmek isti'dadında bulunan, bu suretle alem-i İslâmın düçâr olduğu felâketleri kâfi görmeyen pek çok eşhasın hâlâ içimizde mevcûd oldukları sûret-i kati'yyede anlaşılışıdır. Otuz bir Mart hâdise-i elîmesi buna pek büyük şâhid-i adildir.

Kenâb-ı Hakkın 'inayeti ve Rasûl-i zî şânımızın imdâd-ı ruhâniyyeti ve necîb ordumuzun himmetiyle hâdise-i mezkûrenin izâle olunması üzerine memlekette biraz sükun ve i'tidâl hasıl oldu ise de bir müddet sonra o hâl-ı esef-i istimalin tekrar zuhuriyle kemâ fi's-sâbık diyânet-i celile-i İslâmiyyenin siyâsî entrikalara alet ittihaz eylediyi ve bu nâm-ı celile memleketin her tarafında nifak ve şikâk tohumları saçıldığı ve mevâki'-i iktidarda bulunan her hangi bir zâtın mukaddesatına varıncaya kadar taarruz edilerek bu yüzden te'mîn-i menâfi'-i hasiseye çalışıldığı ve bu halin emsali gibi hükümetimizi de o dehşetli uçurumlara doğru sürüklemekde olduğu nazar-ı i'tibâre alınmadığı ve hatta bu

sıfât-ı mekrûhenin esâs meseleye asla taaluku olmadığı halde mahkeme salonlarına kadar götürüldüğü ve bu vesile ile hakk-ı a'cizânem de bazı mertebe ta'rizlere tesaddî edildiği kemâl-ı teesürle görülmüştür.

Ahvâl-ı husûsiyyemden bahsetmek, meslek ve meşrebime dair izâhat vermek dünyada asla hoşlanmadığım ahvâlden ise de hâiz olduğum makamın ulviyyeti itibariyle zatıma vuku' bulan ta'rizlere karşı ihtiyâr-ı sükût eylemek muvâfık-ı maslahat olamayacağından bu bâbda hulasaten ber vech-i âtî beyân-ı hâle mecburiyyet hâsıl olmuştur.

Bu aciz tahminen on iki yaşımdaydım olduğum halde tarikat-ı celîle-i ilmiyyeye sâlik oldum. Bi a'vn-i Huda o zamandan bu âna kadar kâffe-i ahvâl ve efa'limi o meslek-i aliyenin muktazayâtına tevfiğ etmeye vüsû'm yettiği kadar çalıştım. Talebelik zamanımda daima ciddiyet ve istikâmet ve iffetimi muhafazaya muvaffak olduğum gibi ondan sonra da gerek tedrise me'mûr edildiğim anda ve gerekse sair me'mûriyetlerde bulunduğum hengâmdaya yine bi avnihi Tealâ mesleğime şîn verecek, sûrî ve mane'vî mucib-i ittihâm olabilecek hâlâtdan tevakkîye cehd ve ikdam eyledim ve hâlen de etmekteyim.

Herkese karşı borçlu olduğum vazîfe-i insâniyyeyi bütün kudretimle ifâya çalıştığım gibi Alemü's-Sırr-i ve'l-Hafıyyât olan Cenâb-ı hakka karşı mükellef olduğum vezâif-f ubûdiyyetimde dahî mümkün olduğu kadar kusur etmemeye son derece çalıştım ve halen çalışmaktayım.

Mücerred tevfiğ-i Sübhânî eseri olarak sinîn-i vefireden beri "vudu' silâh-ı mü'mindir" mealinde olan hadîs-i Şerîfle amel ederek tahâret-i zahireye i'tinâde ber devam olduğum gibi, yine bir çok senelerden ben sâlikî bulunduğum Tarikat-ı aliyeye-i nakşibendiyye'nin bu abd-i âcize bahşetmiş olduğu fuyûzât-ı ma'nevîyye sayesinde hâsıl eylediğim nezâhet-i kalbiyye ve safvet-i rûhiyyemi kederât-ı beşeriyyeden muhafazaya bezl-i mukadderet eylemekteyim.

Bu ahvâl-i acizâneme evvelâ Cenâb-ı Hakkı, saniyen bizi yakından bilen ve hiçbir garaz ve i'vaz ta'kîb etmeyen binlerce zevatı işhâd eylerim.

Bi i'nâyet-i Tealâ u'lûm-i mertebeyi kemâ hiye hakkahâ tahsil ve bu ulûmu gerek cevâmi-i şerîfede ve gerek mekâtib-i âliye ve tâliyyede ta'lîm ettiğim gibi ilm-i tefsir ve ilm-i tasavvuf ile de pek çok iştigâl ederek bu sayede Kur'an-ı Kerîm'in on cüzüne

aid olan ve henüz ğayr-ı matbu' bulunan takriben üç bin sahifeyi hâci bir Tefsîr-i Şerif vücûda getirdim. Hakâyik-ı dîniyyeye müteallik bir hayli âsâr-ı tasavvufiyyenin tedris ve tercemesinde muvaffak olarak bu sebeple lehü'l-hamd ve'l-minne hîce dekâyik-i dîniyyeye ve esrâr-ı kur'âniyyeye kesb-i vukufîla İslâmiyyetin fevkinde veya ânâ müsâvî hiçbir meslek ve hiçbir mezheb bulunmak ihtimâli olmadığına şühûd derecesinde kanaat-ı vîcdâniyye hâsıl ettim. Bununla da bi hakkın iftihar etmekteyim.

Bi Lutfihi Teâlâ iktisâb ettiğim şu hakâyik-i dîniyye ve fuyûzât-ı Muhammediyye sayesinde ki bir çok senelerden beri İslâmiyyetin ulviyyetini bütün cihâna karşı bihakkın ısbâta çalıştım. Ara sıra icâb ettikçe bu hizmet-i mübecceleyi el-ân dahî ifâdan geri durmadım ve inşâ Allahu'r-Rahman geri durmayacağım. Buna da senelerden beri gerek tahriren ve gerek takrîren neşr eylediğim makâlât-ı dihiyyem şehâdet eylemektedir. Binâen aleyh dîn-i İslama muhalif olub da bana isnâd olunan her bir mezheb veya mesleği kemâl-i şiddetle reddeder ve selâmet-i memleket ve siyânet-i diyanet nâmına bu gibi tesvilâta asla ehemmiyet vermemelerini ve o gibi ebâtîlî bütün kalbleriyle ve lisanlarıyla reddetmelerini bi'l-cümle ahâlî-i İslâmiyye tavsiyye eyler ve bu beyannameyi neşirden maksad muhâfaza-i mevki' olmayıp, ancak hem bütün halkı düçâr oldukları sû-i zandan halâs etmek, hem de gerek bu acizin yerine gelecek zata ve gerek şâir mevâki-i iktidarda bulunan ve bulunacak ekâbir-i devlete isnâd olunacak bu gibi akvâl-i merdûde ve menfûreye asla havale-i sem-i i'tibâr olunmamasının sûret-i kati'yyede lüzumunu ve çünkü selâmet-i dîn ve dünyânın ancak bu noktada bulunduğunu halisane ihtar eylerim.²⁸

Ancak onunla ilgili bu konudaki iddialar, ilginç bir şekilde ciddi veya gayr-i ciddi pek çok eser, hatırat ve makalede ortaya atılmıştır.²⁹ Tarık Zafer Tunaya'nın şu ifadelerini, bir çok araştırmacının sözlerinde bulmak mümkündür: "İlmîyeci ve Hakkı Paşa'nın kabinesinin Şeyhülislâmı Musa Kâzım Efendi fırkacıydı ve masondu."³⁰

Benzer ve zıt itham ve söylentilerin varlığı, dönemin kırılğan şartlarında aramak yerinde olacaktır. Şu cümleler, devrin insan

²⁸ *Sırat-ı Müstakim*, c.7, sayı: 8, 169, 1327, 197-198.

²⁹ Koca, "Giriş", 24 (naklen; *Yakın Tarihimiz*, s.3, İstanbul 15 Mart 1962, 94).

³⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakkî)*, İstanbul 1989, III, 217.

tiplerinin ne kadar değişim ve dönüşüme yatkın olduğunu çok güzel ortaya koymaktadır:

"Tanzimat döneminde masonlukları, rindlikleri bilinen kişilerden tutumunu değiştirip aşırı dindar gözükebilenler yakayı kurtarabiliyorlardı. Kendisi de bir mason olan, meşrutiyet dönemi şeyhülislâmlarından, ulemadan Musa Kazım Efendi, anılarında bu dönüşümü şöyle anlatır: "Mürtekiplerin büyükleri arasına geçen zatlar, ayıplarını örtmek, günahlarını saklamak için daima namaz kılarlar, seccadelerini resmi makamlara bile taşırlardı. Rahmetli Abidin Paşa (Kanun-i Esasi Komisyonu üyesi) feylesof bir zat olduğu halde [o zaman feylesof demek dinsiz demektir] başını seccadeden kaldırmazdı. Mabeyin'de ve Bab-ı Ali'de makbul ve beğenilir kişi olmak için mutlaka post-nişin güruhuna katılmak zorunluluğu vardı... Halifelik, Tanrılık seviyesine yükseltildi. Saray dolaylarında dergâhlar açıldı. Şeyh Zâfir, mağripton maşrika kondu. Ebü'l-Hudâ beraber sarayı tehlihâne yaptılar."³¹

Musa Kazım Efendi hakkındaki "masonluk" iddiasının, onun icraatlarının muhaliflerince geliştirilmiş ithamlardan öteye bir anlam taşımadığını savunanlar da bulunmaktadır:

"...Musa Kazım Efendi "masonluk" ithamı ile karşı karşıya kalmıştır. Ne var ki, Musa Kazım Efendi vakıfların bir genel müdürlük altında toplanarak şeyhülislâmlığa bağlanması meselesinin ne kadar önemli ve tarihî bir karar olduğunun farkındadır ve bu sebeple de kendisine yapılabilecek her türlü isnat ve iftiraya göğüs germiştir. Yukarıdaki ifadeleri arasında geçen "Her türlü ithamları göze alarak yapayım, dedim. Hakikaten bir itham altında kaldım." sözleri de muhtemelen kendisine yapılan bu masonluk ithamına bir telmih olmalıdır."³²

Nihayetinde, maalesef bu mevzu gereğinden fazla abartılarak büyütülmüş ve Musa Kazım'ın esas tartışılması gereken düşüncelerini perdelemiştir. Mason olduğu ile ilgili iddiaları bir beyannâme ile reddetmesine rağmen, Musa Kazım'la ilgili yazılanlarda, bu husus sürekli bir şekilde tekrarlanmıştır. Ancak mason olduğunu ileri sürenler, iddialarını bir belgeye dayandırmamaktadırlar. İddialar, daha çok söylenti düzeyinde kalmaktadır. Bu sebeple biz, aksi ispat edilene kadar, onun

³¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, II. baskı, İstanbul 2002, 347-348.

³² Koca, "Giriş", 36-37.

sözlerine itimat edilmesinin daha bilimsel bir yaklaşım olacağını düşünürüz.

3. Siyasi Arenadaki Yeri

Osmanlı imparatorluğunun içinde bulunduğu bunalım ve inkıraz "kendi aralarında geniş bir uzlaşma ve karışıklık silsilesi içinde İslamcılar ve Batıcılar"³³ şeklinde fikir, eylem, plan ve projelerde, farklı çözüm yöntemlerinin bir sonucu olarak kategorikleşmeyi beraberinde getirmiştir. Ancak düşünce cephelerinin bölünmesi, bu iki ana damarla sınırlı kalmayacaktır.

Nitekim Cemaleddin Efgani'nin düşüncelerinin kaynaklık yaptığı İslamcılık düşüncesi, Mısır'da onun öğrencisi Muhammed Abduh ve bunların takipçileri Ferid Vecdi, Kazanlı Musa Carullah, Hindistan'da (Pakistan'da) Muhammed İkbâl tarafından sahiplenilerek tekamül ettirildi. Bu fikrî cereyanın Türkiye'deki tesirleri Sebilürreşad kadrosunu iki bloğa ayırdı. Bir tarafta Ahmet Naim gibi gelenekçilerin bulunduğu İslamcı kanat, diğer tarafta medrese ve mektebi sentezleyenlerin oluşturduğu "modernist" İslamcılarının bulunduğu kanat ki, bu ekipte İsmail Hakkı İzmirli ve Şemseddin Günaltay gibi münevverler bulunmaktadır. Bunlarla birlikte mevcut İslamcılar içerisinde Şeyhülislam Musa Kazım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta çizgide bulanalar veya Mustafa Sabri gibi modernizme tamamen karşı olanlar da mevcuttur.³⁴

Ancak bu ayrışma, ileriki zamanlarda daha da berraklaşmaya ve rafine olmaya doğru gidecektir. Zira "İttihat ve Terakki'nin, İslâmiyeti ulemanın elinde bulduğu biçimiyle benimsemeye niyeti yoktu. Onun İslamiyeti, çağdaş koşullara uygun, hatta çağdaşlaştırıcı bir İslâmiyet olacaktı. Nitekim, gelenekçi İslâmcıların yayın uzvu olan Sebilürreşad'a karşılık, 1914 yılında İslâm Mecmuası çıkarılmaya başlandı. Bu dergide yazarlar, Şerefeddin (Yaltkaya), Musa Kazım, İzmirli İsmail Hakkı, Ziya Gökalp, Ahmet Agayef, Köprülüzâde Fuat gibi kimselerdi."³⁵

Sosyal, siyasal ve ekonomik kriz ve problemlerin kaynağı, İslamcı cemahta, din ve onun değerlerinden/ilkelerinden

³³ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev: Metin Kırıatlı, Ankara 1996, 233.

³⁴ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, III. baskı, İstanbul 1992, 276; krş. Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 246.

³⁵ Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 257.

uzaklaşmanın bir sonucuydu. Sessiz kitleler ve ulemanın alt sınıflarınca dillendirilen bu tespit, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin yazılarında hayat buldu.³⁶

Abdülhamit dönemine yönelik tepki ve muhalefet, Genç Türkler ve bazı tarikatları (Bektaşiler, Melamiler) ortak hareket etmeye itiyordu. "Özellikle Bektaşiler, Talat Paşa ve Rıza Tevfik'de olmak üzere, liderlerinin bir çoğu, bu tarikatların mensubu olan Genç Türklerle sıkı bağlar kurmuş görünüyor, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi Nakşibendi idi. Diğer tarikatlarda özellikle ahlaki kanun kayıtlamalarına karşı olan Melâmî'ler, devrimci harekette etkin bir rol oynadıklarını ileri sürerler".³⁷

Hadiselerin boyutlarının din eksenli çerçeveden bağımsız düşünölemeyeceğinin farkında olan İttihat Terakki, İlmiye sınıfıyla diyalogunu sıcak ve yapıcı tutmaya karar verir. Nihayet 1908'de Cemiyet içinde bir İlmiye Şubesi teşkil edilir. İlmiye heyeti içerisinde Musa Kazım Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, (Ayan Reisi) Mustafa Sabri Efendi görev alırlar. İsimleri zikredilen heyet, Meşrutiyet rejimine İslâmî kökenler ve referanslar bulma hususlarında çalışmalar yaparlar.

Ancak İlmiye komisyonu siyasî kaygılar içerisine girince ve bir kısmı da İttihat ve Terakki'den uzaklaşınca, İslamcı politikadaki "ittihat", yerini bölünmeye terk etti. Bu ayrışma sadece İlmiyecilerin tefrikaya düşmesiyle izah edilemez. Zira Cemiyet'in hakim olan "millî ve dinî" olma ikiliği, milliyetçilikle dinin uzlaştırılma problemi, komisyonda bulunanları sıkıntıya sokmuştur. "İlmiyeci ekip, 31 Mart Hareketi'yle İttihatçılara karşı "irticai" (gerici) bir silahlı ayaklanmanın yönetici kadrosu olmuştur. Bu eylemi bastırmak için, silahlı kuvvetlere taviz verilmiştir. Şurası bir gerçektir ki, İttihatçılar için 31 Mart, her zaman bir irtica olayı sayılmıştır."³⁸

Düşünce ve eylemlerde, istikrarlı duruş ve söylemin güçleştiği bu dönemleri, Musa Kazım gibi aydın cephesinin mensuplarınca yeni fikir ve düşüncelerin hayat bulduğu zamanlar olarak görmek de mümkündür. Ancak yine o, bazı araştırmacılar nezdinde "klasik bir İslâm âlimi" kimliği vasfını taşımaktadır. Bu özelliğine rağmen,

³⁶ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 233.

³⁷ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 404.

³⁸ Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki), İstanbul 1989, III, 308-309.

Musa Kazım, bazı düşünceleriyle “yeni fikirlere” açık modern bir İslâm bilgini profili çizmektedir.³⁹

Musa Kazım’ın ilmi ve siyasî potansiyelini tam olarak değerlendirirken, aynı zamanda hemşehrisi ve meslekdaşı olan Ömer Nasuhi Bilmen’in şu sözlerini de göz ardı etmemek gerekmektedir: “*Bu kıymetdar âlim, hayatını yalnız ilme hasredip de siyasete pek dalmamış olsaydı ilim sahasında daha büyük muvaffakiyetler ihrâz edebilirdi.*”⁴⁰

4. İttihat ve Terakki

Bir şeyhülislâmın siyasetten azâde kalmasını Bilmen, kendi döneminin şartları içerisinde temenni ederken, Musa Kazım’ın yaşadığı devrin koşulları buna elvermemektedir. Zira bu yazının konusu olmamakla birlikte Şeyhülislâmlık siyasî bir makam işlevine sahiptir. Nitekim Musa Kazım’ın da bu makama atanması İttihat ve Terakki’nin müdahalesiyle gerçekleşmiştir.

Şeyhülislâmlık makamına tayin edilmeden önce de, Musa Kazım, İttihat ve Terakki’nin İlmiye Şubesi içerisinde bulunmaktaydı. Bu siyasî taraf olma durumu, onun İttihat ve Terakki döneminin sona ermesi ve iktidar değişimiyle birlikte, mahkeme yargılanma ve akabinde sürgüne gönderilmesine kadar işleyecek bir süreci de beraberinde getirmiştir.

Bununla birlikte mahkemede sorulan bir soru üzerine, İttihat ve Terakki fırkasına dinî ve ilmi konularda konferans verdiğini beyan etmektedir.⁴¹

Musa Kazım, İttihat ve Terakki’nin ilmiye şubesine katılır. Meşrutiyet ile ilgili mahkemede söylediği sözler ilginçtir:

“Çünkü Meşrutiyet ilan olunmuş idi. Şu memlekette Meşrutiyet’i alkışlamayan hiç kimse kalmamıştı. Biz de o zaman alkışlıyorduk. Ve inanıyorduk ki memleket Meşrutiyet sayesinde şöyle terakki⁴² edecek, böyle yükselecek, diye bir takım hayaller, tasavvurlar takip ediyorduk. Bu yüce şube teşekkül edince biz de

³⁹ Şahin Keskin, *Son Osmanlı Şeyhülislâmlarından Musa Kazım Efendi (Yaşamı, Görüşleri, Etkisi)*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Samsun 1993, 263.

⁴⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, II, 774.

⁴¹ Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, 115.

⁴² Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, 114.

dahil olduk. Arz ettiğim gibi Manastırlı Hoca (İsmail Hakkı), şimdiki A'yan reisi Mustafa Asım Efendi, şimdiki Evkaf Nazırı Hamdi (Elmalı Hamdi Yazır) Efendi, şimdiki Şeyhülislâm Sabri Efendi (Mustafa Sabri Efendi) den ibaret ilmi bir hey'et teşekkül etmişti. Orada çalışıyorduk. Meşrutiyet'in faydalarından bahsediyorduk. Meşrutiyetin şeriat'a muhalif olmayıp şer-i şerife muvafık olduğuna dair risaleler yazıyorduk. Kitaplar tertip ediyorduk. Makaleler neşr ediyorduk. Yaptığımız herkesin bildiği ve meydanda olan şeylerdir. Yani o zaman biz orada çalışırken akla, fikre, şeriata muhalif gibi şeyler vaki' olduğuna dair bir şey görmüyorduk. Ama sonra muhalifler zuhur etti de onlar atıldılar, tuttular, biz kendimizce diyorduk ki bu her memlekette böyle imiş. Muhalifler, hükümeti ellerinde tutan adamlara atar tutarlarmış. Adet böyle imiş. Her tarafta böyle yapılmış. Biz öyle şeylere inanmadık ki... Bütün dünyada birbirlerinin aleyhine tenkitler, filanlar, bilmem neler yapılıyor. Yani biz orada cinayetler yapılıyor, diye bilerek kat'iyyen durmuş değiliz. Yani biz bunu bir cinayet diye telakki ederek orada kasten bulunmadık. Yine tekrar ediyorum Paşa Hazretleri İttihat ve Terakkiye isnat olunan o facialara, zulümlere, ihtikârlara, bilmem neye, kat'iyyen ihtimal vermiyorduk. Böyle bir şeye kat'iyyen zihnimiz gitmiyordu. Fakat biz bunları bütün Umum'î Harb'in tabir neticelerinden olmak üzere kabul ediyorduk.⁴³

Musa Kazım tayinler konusunda İttihat ve Terakki konusunda İttihat ve Terakki'nin isteklerine uygun haksız tayin yaptığı ile ilgili soruyu reddetmektedir.⁴⁴

Şu halde, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Musa Kazım'ın ilmi ve siyasî kimliği üzerine bina edilmiş zihin dünyasında nerede durmaktadır? Sorunun cevabı onun eserlerinde ve mahkeme tutanaklarında belirginleşmektedir.

Mahkemede, İttihat ve Terakki ile ilişkinizi neden kesmediniz sorusuna, Musa Kazım, "İttihat ve Terakki iktidar mevki'inden çekildikten sonra işittim. İttihat ve Terakki iktidar mevkiinde iken kendisine isnat edildiğini ne işittim, ne gördüm. Eğer ben böyle bir şeyi hissetmiş olsaydım derhal o zaman çıkardım. Ve yüz bin kere lanet okuyarak çıkardım. Bunu vicdanen söylüyorum. Buna inanın.

⁴³ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 115.

⁴⁴ Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 116.

Buna Allah şahiddir. Bendeniz İttihat ve Terakki, memlekete hizmet etmiş fikrinde bulunuyordum.⁴⁵ cevabını vermektedir.

Şu sözler onun İttihat ve Terakki, meşrutiyet ve İslamcı kimliklerine bir bakış açısı getirebilir:

"1908 senesinde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra özellikle İttihat ve Terakki cemiyetinin etkin olduğu ve bu cemiyet sayesinde hükümetlerde Şeyhülislâm olarak bulunduğu dönemlerde ise o günkü şartlarda aşırı denebilecek bir boyutta Meşrutiyet taraftarlığı yaptığı ve böylece bazı "muhafazakâr" ve "mutlakiyetçi" İslamcı aydınlardan farklı bir çizgide ilerlediği söylenebilir.⁴⁶

İttihat ve Terakki'nin içerisinde bulunmasına ve Şeyhülislâm olmasına rağmen Musa Kazım, içeriden birisi olarak eleştirileri devrin en güçlü Paşa'sına yöneltebilmiştir. Ancak bu tenkitlerin etki derecesi şu örnekte de görüldüğü gibi tartışmaya açıktır:

"Ahvâl-i harbiyyenin fena cereyan alması üzerine Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Saray'a geldikçe, "ben neticeyi iyi görmüyorum, ah şu işin içinden az zararla çıkabilsek" diyordu. Bir gün Baş Mabeyinci de beraber olduğu halde kara tarafındaki vükelâ odasında otururken efendi yine nakaratını tekrar edince Lütfü Bey, "bunu bize söyleyeceğinize, Meclis-i Vükelâda söylesenize!" dedi. O gün Enver Paşa'da Saray'a gelip ve doğrudan doğruya huzura çıkıp, büyük binekten otomobiline binerek avdet ederken odanın önünden geçiyordu. Mûsâ Kâzım Efendi eliyle Enver Paşa'yı göstererek " evlat, söylüyorum. Söylüyorum ama şu delikanlıya söz anlatabiliyor muyuz? Şeyhülislâm Efendi yine fetva vermeye başladı, diyor"⁴⁷

Yine de yargılanma esnasında yöneltilen suçlamalara karşı, Musa Kazım, Cemiyeti savunmaktan çekinmez bir tavır sergilemiştir:

"24 Haziran 1335 (7 Temmuz 1919) tarihindeki beşinci mahkemenin birinci celsesinde mahkeme reisi İttihat ve Terakki Cemiyetine mensub bir takım memurların Osmanlı an'anelerine ve adetlerine hakaret ettiklerini ve bir takım suçlar işlediklerini, buna

⁴⁵ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 111.

⁴⁶ Koca, "Giriş", 58.

⁴⁷ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 148.

rağmen bu cemiyetin içinde niçin bulduklarına dair sorularına da Musa Kazım Efendi şöyle cevap verdi:

"— Efendim affınıza mağruren bir şey söyleyeceğim. Bu gibi zevat vardır. Ve bu gibi zevattan dünya hali değildir. Şimdi hepimiz müslümanız. Müslümanlar içinde türlü türlü adamlar vardır. Katil de vardır, cani de vardır. Bunların içinde türlü türlü adamlar vardır. Hırsız da vardır, dinsizi de vardır... diye biz bu cemiyetin içinden çikalım mı? Ne yapalım? Tabii çıkmayız. Bu herkesin kendi nefesine ait bir şeydir. Bu siyaset bir cemiyet idi. Bu siyaset cemiyete milletin ekserisi intisab etti. Yani buna intisab etmeyen zevat pek az idi..."⁴⁸

5. Şeyhülislâmlığı

Musa Kazım, Osmanlı İmparatorluğunun 121. şeyhülislâmıdır.⁴⁹ Onun şeyhülislâmlığa atanması sürecinde, sarayda ve siyasî çevrelerde ilginç olaylar ve diyaloglar yaşanmıştır. Nitekim Ali Fuad Türkgeldi, Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin istifa sebeplerini ve onun selefi Musa Kazım'ın meşihat makamına atanmasıyla ilgili ayrıntılı ve bir o kadar da mahrem olayları ifşa etmektedir:

"Şeyhülislâm Hayri Efendi bir gün saraya gelerek makamı Meşihat ile Evkaf nezâretinden ahvâl-i sıhhiyyesinden bahisle istifa etti. Zât-ı şâhâne o gün Eyyub'e ziyarete gittiğinden, Hayri Efendi de Evkaf Nâzırı sıfatı ile camide hazır bulunuyordu. Biz bunu istifadan, nûkûle hamlattığımız halde "hayır, istifamdan vaz geçmedim; Halife ile son defa olarak bir daha edayı salat etmek üzere geldim" dedi. Ertesi gün zât-ı şahane, sadr-ı azam ve Talat Bey'le görüşüp istifasının adem-i kabulüne göndererek, istifa nameyi iade ettiler. Hayri Efendi "ben istifaya suret-i katiyyede karar verdim. Geri alamam." deyip ve elimi öpmeye kıyam edip, "aman Baş Katip Bey, sizden rica ederim, zat-ı şahaneyi gücendirmeden beni şu müşkülden kurtarınız." dedi. İsrar ettiğim halde gene fikrinden dönmedi. İstifasını sebep-i hakikisini sorduk da "geçen gün Enver Paşa'nın yalısının arkasındaki köşkte vermiş olduğu ziyafette siz de hazırınız; gördüğünüz o masraflar o ihtişamlar ne ile oluyor, ben artık onlarla birlikte bulunamam" dedi. Bunun üzerine ben de İsrardan vaz geçtim ve istifa nameyi geri aldım.

⁴⁸ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 119.

⁴⁹ "Musa Kazım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458.

Zât-ı Şahane şayet istifasında ısrar ederse yerine kimin tayini münasip olacağı'nın kendisinden sualini de irade etmişti. Bu ciheti sorduğumda, esbâk Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, Efadıldan bir zat olduğundan onun, yahut sudurdan Muhammed Esad Efendi'nin veya Necmeddin Molla ile Hacı Evliya Efendiden birinin tayininin muvafık olacağını söyledi. Saraya avdetle, keyfiyeti Zât-ı Şâhâne'ye arz ettim.

Sultan Reşâd, "Mûsâ Kâzım Efendi'nin, evvelki meşihatinde farmason olduğuna dair Saray'a pek çok kağıtlar geldiğinden, o olamaz. Mahmud Es'ad Efendi karılan koltuğuna takarak sokaklarda gezermiş, o ö... herifi de istemem. Necmeddin molla ile Evliya Efendi den hangisi münasip ise onu intihab etsinler, git, Sadr-ı Azama söyle" dedi. Ben de Bâb-ı Âliye gidip, Said Halim Paşaya tebliğ-i keyfiyet eylediğim de, "bu akşam Merkez-i Umumideki rufeka ile görüşürüz. Yarın Mâbeyn-i Hümayun'a gelip neticeyi Efendimize arz ederim." dedi. Ertesi gün vürûdunda Musa Kâzım Efendi'nin tayini için İsrar eylediklerini bildirmiş ve Zât-ı Şâhâne de bu defa muvafakat göstermiş olduğundan Mabeyn Kâtiplerinden Şevki bey'e otomobil ile müşarun ileyhin Topkapı haricindeki köşküne göndererek kendisini celb ettik. O gün hatt-ı hümayûn tahrîr ve alay tertib olunarak birlikte Bâb-ı Âliye azimet eyledik. Şevki Bey, Mûsâ Kâzım Efendi'yi⁵⁰ Amele kıyafetiyle köşkünün bahçesinde soğan tarlasında soğan yerken bulmuş ve otomobiline alarak ve kıyafetini tebdil ettirerek Saray'a getirmişti. Fakat ağzının kokusunu tebdil ettiremediğinden istinbot ile Sirkeci'ye giderken soğan kokusu kamarada bana haylice eza vermişti."⁵¹

Şeyhülislâmlık (meşihat) makamı, Musa Kazım'ın düşüncesinde, siyasi platformdan ayrılmalıdır. Ona göre bu makamın ilmi ve dini meselelerle ilgilenmelidir. Hatta o, bu hususta o kadar hassastır ki, mahkemede yargılanırken söylediği şu sözler buna işaret etmektedir:

"Ben kendi içtihadımca şeyhülislâm hiçbir zaman Bab-ı Aliye gitmemelidir. Çünkü işi yoktur. Orada, Bab-ı Ali'de hiç bir zaman Meşihat'ın işi yoktur. Bab-ı Ali'ye hiçbir evrak götürdüğümü bilmiyorum. Dört buçuk sene Meşihat'ta bulundum. Benim Bab-ı Ali'de bir işim olmadı. Yalnız yaşı altmışı geçen müftülerin tekrar

⁵⁰ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, 122.

⁵¹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, 123.

vazifelerinde kalması veyahut değişmesi veya emekliye sevki meselelerinden dolayı kâğıt yazılır, Bab-ı Ali'ye gider. Sonra Meşihat'a ait kanunlar tanzim edilir. O kanunlar Bab-i Ali'ye gider. Benim işim onları götürüp okumak, okutmaktır. Orada dört sene, dört buçuk sene buldum. Meşihat Makamı'nın Bab-i Ali'de başka türlü bir işini görmedim. Her şeyden biganedir. Evkaf Nazırı ile şeyhülislâm'ın taalluku yoktur.⁵²

Bu düşünceler, Musa Kazım'ın din ile siyasî işlerin ayrıştırılmasının gerektiği izlenimini vermektedir. Ancak her ne kadar Musa Kazım bu düşünceleri taşısada da kaleme aldığı kitap ve makaleler bunun aksini göstermektedir.

Yine o, şeyhülislâmlık görevinde hiçbir kusur işlemediğini, çalıştığı konularda başarılı olduğunu belirtirken, bir tek hususu bunun dışında bırakıyor ki, o da şer'î mahkemeler meselesidir.⁵³ İleride bu konuya dönülecektir.

Diğer taraftan, düşünürümüz, şeyhülislâmlığın görev ve etki alanını da çizmektedir:

*"Şeyhülislâm mes'ul olmaz mı? Olur. Müftülerden, müderrislerden, imamlardan, hatiblerden mes'ul olur. Eğer öyle bir kusur varsa, vaki' olmuşsa o kusurdan dolayı Şeyhülislâm'ı mes'ul tutmalıdır. Yoksa böyle siyasî firkalara falan giremez."*⁵⁴

Musa Kazım, şeyhülislâmlık görevi, Sadrazam olan Talat Paşa'dan geldiğinde kendisinin hastalığını gerekçe sunarak görevi kabul etmek istemediğini, ancak padişah teklifini reddedemediğini bildirmektedir.

*"Şeyhülislâmlığı kabul etmek için köşkünüzde gelen ve teklifte bulunan ve ısrar edenler kimlerdi?" sorusuna Musa Kazım: "Efendim, arkadaşlar geldiler. İsrar etmediler. İsrar değil, yanlış anlaşılmasın. Tal'at Paşa bana iki zat göndermişti. Tal'at Paşa tarafından geldiler." diye cevap vermektedir. Ayrıca O, bu süreci hasta olduğu gerekçesini ileri sürerek kabul etmediğini, ancak padişahın teklifini reddetmediğini bildirmektedir.*⁵⁵

⁵² Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 112-113.

⁵³ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 100, 114.

⁵⁴ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 113.

⁵⁵ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 100, 114.

Ancak şu anekdot, Musa Kazım'ın, istemediği şeyhülislâmlık makamını kolaylıkla bırakmadığını anlatması açısından ilginç malumatı içinde barındırmaktadır:

"2 Şubat 1337 Perşembe; Şeyhülislâmlık, Musa Kazım Efendi'den alınıp Nesip Efendi'ye verildi. Musa Kazım Efendi, cübbe-yi beyzâyı vermediği için Nesib Efendi'ye yenisi yapılması hakkında görüşüldü. Baş katip ve Baş mabeynci Efendilerle bunu konuşurken her ikisi de sadaret mührü gibi cübbe-yi beyzânın da meşihat makamına ait bulunduğunu binaen-aleyh geri alınmasını söylediler."⁵⁶

Şeyhülislâmlık yani meşihat makamına, Musa Kazım dört defa gelmiştir:

1-Tayini: 1910/1328 senesi 12 Temmuz/4 Receb Salı günü. İstifası: 1911/1325 senesi 29 Eylül/5 Şevval Cuma günü. Meşihât müddeti: 1 sene 2 ay 18 gün (I. Meşihati)

2-Tayini: 1914/1329 senesi 30 Eylül/ 6 Şevval Cumartesi günü. İstifası: 1914/1330 senesi Kânunuevvel/ 9Muharrem Cumartesi günü: Meşihât müddeti üç aydır. (II. Meşihati) Bu ikinci Meşihât Said Paşa'nın 8. Sadâretine rastgelmektedir.

3-Tayini: 1916/1334 senesi 8 Mayıs/ 5 Receb Pazartesi günü. İstifası: 1917/ 1335 senesi 3 Şubat / 10 Rabiulâhır Cumartesi. Meşihât müddeti, 8 ay 26 gündür. (III. Meşihati) Bu da Said halim paşa kabinesinin son zamanlarındadır.

4-Tayini: 1917/1335 senesi 4 Şubat/11 Rabiulâhır Pazar günü. İstifası: 1918/ 1337 senesi 8 Teşrinievvel/2 Muharrem Salı günü. Meşihât müddeti: 1 sene 8 ay 2 gündür. (Meşihati) Mûsâ Kâzım Efendi'nin Said Halim Paşa Kabinesinden sonra Talat Paşa Kabinesi'nde de mevkisini muhafaza edebilmesi, Hayri Efendi'nin meşihat teklifini reddetmiş olmasındandır. Mûsâ Kâzım Efendi'nin toplam meşihat müddeti: 5 sene 1 ay 4 gündür."⁵⁷

⁵⁶ Sultan Reşad'ın Baş Mabeyncisi Tefik Bey'in Günlük Notları: 5, sad: Ş.K.HTM, sayı: 4 (Mayıs 1971), 72.

⁵⁷ Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, 558, 560; Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 187-188, 295.

6. Muhakemesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı kaybedip, İtilaf ve Hürriyet Cemiyeti'nin hükümeti teşkil etmesiyle, önceki iktidar sahiplerinin bir takım sıkıntılarla karşı karşıya kalması kaçınılmaz olacaktı. Sadrazam Said Halim Paşa, şeyhülislâm Musa Kazım Efendi ve diğerleri, Polis Müdüriyeti Umumiyesi Dairesine götürüldüler.⁵⁸ Akabinde 10 Mart 1919 (7 Cumâdeiâhire 1337 Pazartesi sabahı) tarihinde, Damat Ferit Paşa Hükümeti, geçmiş dönemin ileri gelen yirmi bürokratını tutuklamıştır. Bunlar içerisinde bulunanları, *"İngiliz Yüksek Komiserliği o gün tutuklananları Londra'ya şöyle tanıtır: Said Halim Paşa, eski Sadrazam, Mûsâ Kazım Efendi, eski Şeyhülislâm."*⁵⁹

Nihayetinde 8 Mart 1335–21 Mart 1919 tarihinde Padişah Sultan Vahidüddin'in emriyle devleti harbe sokup memleketi perişan eden İttihad ve Terakki cemiyeti üyeleri hakkında bir "Divan-ı Harb-i Örfî" teşekkül ettirilmiştir. Cemiyetin ileri gelenleri ile birlikte alınan kararlara müdahil olduğu ve teşkilata üye olduğundan dolayı sabık Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi de muhakeme edilmiştir.⁶⁰

Altıncı mahkemede de bazı konular muhakeme edilmiş, sonunda yedinci mahkemede (26 Haziran 1335 — 9 Temmuz 1919) Musa Kazım Efendi'nin müdafaa vekili (avukatı) Ali Haydar Bey savunma yapmıştır. Ali Haydar Bey, mahkeme sürecinde müvekkile yapılan uygulamaları eleştirir:

*"... Reis Paşa Hazretleri!.. Cinayet mahkemelerinde alelade suçluların bile süngüsüz girdikleri şu sıralarda süngülerle giren Musa Kazım Efendi Hazretlerinin öyle..."*⁶¹

Dava avukatı, Musa Kazım'ın ilmî kilişiliğini ve yeterliliğini över ve eserlerinden bahseder. Onun hakkındaki suçlamaların mesnetsiz olduğunu söyler.⁶² Avukat, Musa Kazım'ı savunan konuşmasında,

⁵⁸ İbnül Emin Mehmet Kemal İnal, *Bütün Eserleri Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, IV, 1909.

⁵⁹ Bilal N. Şimsir, *Malta Sürgünleri*, II. baskı, 1985, 66-67.

⁶⁰ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 98.

⁶¹ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 119.

⁶² Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 120; Koca, "Giriş", 30 (naklen; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1988, 52-53.

tarihte ilk defa bir suçtan şeyhülislâmın yargılandığına dikkat çeker.⁶³

Musa Kazım Efendi şahsıyla ilgili iddialarla birlikte içinde bulunduğu hükümetlerin bazı uygulamaları sebebiyle de yargılanır. Nitekim bu kapsamda Said Halim Paşa ve Talat Paşa'ya yöneltilen suçların bir kısmıyla da Musa Kazım muhatap olmuştur.⁶⁴

Mahkeme, iki ay süren (27 Nisan-26 Haziran 1919) 14 duruşma neticesinde kararını vermiştir.⁶⁵ Savunmalardan sonra mahkemenin sonuçlanması üzerine 5 Temmuz 1335 (18 Temmuz 1919)'da mahkeme kararı okunmuştur. Bu kararda Musa Kazım Efendi hakkındaki karar şöyledir:

“Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin A'yan Meclisi'nde Şer'i Mahkemeler'in Adliye Nezareti'ne nakli müzakere olunduğu sırada irad olunan suale cevaben: “Benim, reyimi sormayınız. Bunu firka böyle istiyor. Böyle olacak,” demiş olması ve mahkeme esnasında mezkûr durumu da açıklayıp tasdik eylemesi de firka'nın devlet işlerine müdahalesini⁶⁶ gösterdiği (aşıkardır.)... Mezkûr Umumi Meclis'in azasından Musa Kazım Efendi'nin her ne kadar müdafaa vekili ve savcının beyanatın da kemal erbabından ve ilmiye ricalinden olmaları mümtaz vasıfları hasebiyle zikr olunan cinayetlere iştirakleri tasavvur edilemeyeceği beyan edilmişse de inkılâbın başından beri mezkûr cemiyetin mühim ve nüfuz sahibi erkânından bulunması, müdde-i umumi ve müdafaa vekili gibi yüksek tahsil görmüş zevatı bile hüsn-ü zanna mecbur ettiği halde tahsili kâfi derecede olmayanlarla cahil halk arasında cemiyetin icraatını ma'kul ve meşru' göstererek gidiş ve kanaatlerini değiştirmelerine mani' olacak bir amil olmuş olması ve muhakeme esnasında İttihat ve Terakki Cemiyetin'in ilmi ve dini şubelerini idare ettiğini beyan ettiği halde muhteviyatı şer'i şerife mugayır bulunan bazı mev'iza ve eserler hakkında irad olunan suale eserleri görmediğini beyan ederek (...) mezkûr hususların men'i için hiç bir teşebbüste bulunmadığını itiraf eylemesi ve yine mahkeme esnasında İttihat ve Terakki'den çıkmağı İslamiyet'ten çıkmağa teşbih etmesi rivayet edilen fazl ve kemali ile tevfiik olunamayacak

⁶³ Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 121; Koca, “Giriş”, 30 (naklen; Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, 52-53.

⁶⁴ Bkz. Koca, “Giriş”, 30 (naklen; Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, 52-53.

⁶⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, İstanbul 1989, III, 565.

⁶⁶ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 121.

bir zihniyete malik olduğuna delalet etmesi şiddetli sebeplerden bile sayılabilir ise de verilen cevaplardan ve yapılan tahkikatlardan müşarünileyh'in cemiyetin ilmiye şubesi ile fazlaca meşgul olmasından dolayı bahsolunan cinayetlerin asli mürettepleri arasında bulunmayıp fer'an (ikinci derecede) müdahale sahibi görülmüş olmakla o şekilde suçluluğuna, suçun sübutunda ittifak ve vasfında (şeklinde) üçte iki ekseriyetin reyî ile (...) Musa Kazım Efendi'nin on beş sene müddetle küreğe konulmasına..." karar verilmiştir."

Nihayetinde Musa Kazım on beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir. Kararın ağırlığı Vahidüddin'in de istişareler yapmasını gerektirmişti. Danışmalar sonucunda, Musa Kazım Edirne'de üç yıl sürgünle cezalandırılmıştır.⁶⁷

Mahkemenin verdiği on beş sene kürek cezası neticesindeki saraydaki ve dolayısıyla padişah çevresindeki gelişmeleri Türkgeldî tüm açıklığıyla anlatmaktadır:

Mevkûfinin Malta'ya izamlarından sonra burada alıkonulup Divan-ı harpçe muhakemelerine devam olunanlardan Şeyhulislâm-ı esbâk Mûsâ Kâzım Efendi'nin on beş sene kürek cezasına mahkumiyeti hakkında bir kararname geldi. Zât-ı şâhâne bu cezayı ağır görerek benim fikrimi sordu. Ben de alelade bir Rum ve Ermeni papasının hapsi hükümetçe bir mes'ele-i mühimme addedildiği halde iki defa Meşihat-ı islâmiyyeyi ihraz etmiş efâdil-ı ulemâdan bir zâtın divan-ı harbce on beş sene kürek cezasına mahkum edilmesi, memleketçe hüsn-i te'sir hasil etmeyeceğinden kanunen hâiz oldukları selâhiyetin istimali ile cezasının afv veya tahfifi veyahut Ayan reisi ve reis vekili Mustafa Asım ve Abdurrahman Şeref Efendilerin celbiyle bir kere de onlarla istişare buyrulması muvafık olacağını arz ettim.

Çünkü Asım Efendi, Mûsâ Kâzım Efendi'nin talebesinden, Abdurrahman Efendi de senelerden beri Ayan arkadaşları olduğundan kendilerinden şefaath me'mul ediyordum. Zât-ı şâhâne bunları ayn ayrı celb ile evrakı okuttu. Asım Efendi, cezasının tahfifi yolunda idare-i kelâm ettiyse de "fakat bundan sonra artık o adam Ayanda aramızda görmeye tahammül edemeyiz." diyerek hakk-ı talime riayet göstermedi. Abdurrahman Efendi ise işi mülâtefeye dökerek "Mûsâ Kâzım efendi zâten tekâliften sakıt

⁶⁷ Albayrak, Türkiye'de Din Kavgası, 122.

addolunacak bir adamdır; sangını boynuna dolayıp "Hocam! Sen artık memleketinde otur (Erzurum-tortum kazasında) demeli" dedi. Velhasıl ikisi de ümid ettiğim derecede muzaheretle bulunmadı.

Onların avdetlerinden sonra Zât-ı Şâhâne bu babda tekrar bahis açtığından kanun-i cezada muvakkat nefy cezasının müddeti bir seneden üç seneye kadar olmak üzere muharrer olup hadd-i gayesini tayin için bir sebep de olmadığından, bir sene kadar nefy ile kurtulur ümidiyle,⁶⁸ mutlak surette nefy-i muvakkate tahvil-i cezası mütalasında bulundum. Ertesi gün sadaret vekili Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi gelerek Zât-ı Şâhâne onun da mütalasını sordu. On beş sene kürek cezasının mukabili olan nefy-i muvakkate tahvili muvafık olacağını söylediye de ben kanunda nefy-i muvakkatin hadd-i gayesi üç sene olup on beş sene küreğe mukabil olacak nefy-i muvakkat cezası yoktur. Nefy-i müebbede tahvil ise cezanın ta'dili değil teşdidii demek olur, deyince itiraz edemedi. Zât-ı şahane de mutlak surette nefy-i muvakkate tahvil-i cezasını irade etti. Mûsâ Kâzım Efendi ise üç sene müddetle Tortum'a göndermek istemelerinden dolayı bir telgraf nâme takdimiyle isti'tafda bulunduğundan hünkâr cuma selamlığından sonra Harbiye Nazırını mahfel-i hümayuna çağırıp bir manevra icra ederek "Erzurum, harekât-ı milliye merkezi olduğundan Tortum'a gönderilir ise firar edebilir; göz önünde bulunmak üzere Bursa gibi yakın bir yere gönderiniz" diyerek zimnen himaye eyledi. Bir müddet hanesinde ikamete ses çıkarılmadığı halde muahharen üç sene nefy suretiyle Edirne'ye sevk edildi. Ali Rıza Paşa'nın Sadareti sırasında Musa Kâzım Efendi baş kitabete bir telgraf çekip Edirne'nin havasının vücuduna sert gelerek esir firaş olduğundan bahisle âfv-ı âliye mazhariyetini istida eylemesiyle bir çaresine bakmaları için benimle Sadr-ı azama haber gönderdi. Ali Rıza paşa, "Ah hocam! Sen böyle başından büyük işlere ne karışırın" diyerek bir kere rüfekasıyla görüşeceğini söyledi. Fakat görüştü mü görüşmedi mi? Rufekası tarafından muvafakat gösterilmedi mi bilemem; herhalde bir netice hasıl olmadı. Musa Kazım Efendi arası çok geçmeden Edirne'de rahmet-i hakka vasıl oldu.⁶⁹

⁶⁸ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 228.

⁶⁹ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 229.

II. MEŞRUTİYET, DANIŞMA USULÜ, HÜRRİYET VE İTTİHAT-TERAKKİ

1. Meşrutiyet'e Destek

Her mevki ve platformda, Musa Kazım'ın, Meşrutiyet yönetim şekline tam destek verdiğini ve bu desteğini dinî naslarla temellendirmeye çalıştığı görülmektedir:

"Cenâb-ı Hak, bu apaçık dinin gerçek himayecisi olduğu ve ebediyete kadar İslâm'ın bahsettiği hürriyet hükümlerini koruma ve muhafaza etmeyi vaat buyurduğu için, Padişah Efendimiz Hazretleri yüce hilafet makamına gelir gelmez, Allah tarafından sorumlu buyruldukları hilafet görevini yerine getirmek amacıyla, istişare usûlünü meydana koydular, anayasayı (Kanûn-ı Esâsî) ilan ettiler. Fakat, bazı din ve millet hainlerinin, melanetçi bir şekilde kötüyü güzel göstererek aldatmaları ve (anayasayı) hükümsüz bırakma gayretleriyle, bu yüce kanunun içerdiği hükümleri uygulamaya koymayı başaramadılar. Allah'a hamd olsun, bugün o gibi bâtil engeller büsbütün ortadan kaldırıldığı ve bertaraf edildiğinden, Padişah Hazretleri o yüce kanunu artık uygulamaya koyma zamanın geldiğini anlayarak, Allah tarafından sorumluluğuna verilen mukaddes bir görevi yerine getirmeye teşebbüs ettiler."⁷⁰

Musa Kazım, Meşrutiyet ilanını, dolayısıyla Kânûn-ı Esâsî'yi "esaretten kurtulmanın bir aracı, hürriyet nişanı ve eşitlik delili" olarak görmektedir. Daha ileri giderek, anayasanın bütün hükümlerine harfiyen uyacağı hususunda yemin ettiğini bildirmektedir.⁷¹

Dönemin uleması, özellikle de İslamcı bloğun ve onun bir mensubu olarak da Musa Kazım'ın meşrutiyetin şeraite uygunluğu tezini savunması, sürekli dinî referanslarla destekleme ihtiyacı hissetmektedir:

"Meşrutiyet döneminde ulema arasında meşrutiyetçi yeni kuşak yazarlarda meşrutiyetin şeriata uygunluğu tezini savunmuşlardır. Sırat-ı müstakim dergisinin ikinci sayısının "Hürriyet-müsavat" " (özgürlük – eşitlik) başlıklı başyazısında, sonradan şeyhülislâm olan Musa Kazım, eskilerden daha ılımlı bir

⁷⁰ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", *Külliyyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 311.

⁷¹ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 313.

dille anayasanın, Kur'an'daki dünya işlerine ilişkin temel kuralların bir kısmını kapsadığını bildirdikten sonra, şeriat hem dünya hem ahiret işlerine ilişkin eylemler için kurallar koyduğundan, kanunlarımızın çoğu da şeriat yargılarına göre yapılmış olduğundan, devletinde din kurallarına uygun olmasının kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu anlatır. Modern devlet İslam'da "teokrasi" olabilirdi demek! İslamcılara göre anayasa reformu, devleti dinin hizmetine koymak, hükümeti halkın şeriat kurallarına göre yaşamasını zorunlu kılan bir araç durumuna getirmek demektir. Devletin baş görevi, şeriatı uygulamaktır.⁷²

Meclis'te çok partinin olması gerektiğini düşünenleri eleştirirken Musa Kazım, meşruti idarenin karar ve uygulama mekanizması yerine icranın maksat ve neticelerini, maslahatı öne çıkarır. Ona göre: "(...) Maksat adaleti muhafaza etmek (...) vâridât-ı devleti israf ve tebzirden kurtararak mahal-i layıkına sarf etmek" ise bunun için Meclis'in bir çok fırkaya ayrılması gerekmez. Yazara göre meşruti idarede münakaşa ve münazara lazımdır fakat bu lüzum da fırkaların birden fazla olmasını gerekli kılmaz. Aksine meclisin birden fazla partiye bölünmesi, bu fırkaların birbirlerine karşı düşmanlık göstermeleri, her vesileden istifade ederek sürekli hükümete hücum etmeleri, icraata mâni olmaları ve nihayet hükümetin içte ve dıştaki haysiyetini, gücünü kırmaları gibi sonuçlar doğurur. Netice olarak "bu lüzuma kail olmak akl-u mantıktan, hikmet-ü maslahattan tegafülden başka bir şey değildir."⁷³

2. Danışma Usulü ve Hürriyet

Dünyevî hükümlerin temel esasları, Musa Kazım için, işlerde istişare etmek ve her hususta adalet ve hakkaniyet ölçülerine riayet etmek, memleket işlerini ve toplumun maslahatlarını liyakat sahiplerine vermektir. Zira dinî naslar bunu emretmektedir: "İş hakkında onlara danış" (Âl-i İmrân, 159), "Onların işleri, aralarında danışma ile dir" (eş-Şûrâ, 38), "Adaletli olun. Bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır." (el-Mâide, 8), "Söz söylemediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun" (el-Enâm, 152), "Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara

⁷² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 432 – 433.

⁷³ Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri*, 216.

vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” (en-Nisâ, 58) ⁷⁴

Allah, Resûlü'ne her işte ümmetiyle danışmasının gerektiğini bildirir. Peygamber'in yalnız başına karar almadığını hatırlatan Musa Kazım, bütün Müslümanların ve halifelerin ümmetle ve toplumla danışma zorunluluğunda olduğunu ifade eder.

Musa Kazım, ayetlerde bulunan hükümlere şu noktalarda dikkat çeker: İstişare dinî bir rükündür ve bütün Müslümanlar bu emirle muhataptır. Her işte kişinin ve yakınlarının aleyhine de olsa adalet temel esas olarak kabul edilmelidir. Görev ve hizmetlerin taksiminde liyakat ölçüleri temel kriter olarak benimsenmelidir ki, yöneticilerin en önemli vazifesi bu olmalıdır. Devlet işlerinde soy, sop, asalet ve soyluluğun hiçbir etkisi ve dahli söz konusu olmamalıdır. Değerler bağlamında, görevlendirilecek adaylardan yetenek, doğruluk, iktidar ve liyakat özellikleri aranmalıdır.⁷⁵ Bu hususlardaki modeller, Hz. Peygamber'in uygulamalarında bulunmaktadır.⁷⁶

Danışma usulü, eşitlik, hürriyet, adalet gibi insanlığın ve medeniyetin temel esaslarını teşkil eden rükünler, Musa Kazım'a göre, Allah tarafından bütün Müslümanlara ve insanlara verilmiş birer meşru haktır. Kimsenin bu hakları, verme yetkisi bulunmamaktadır. Bunlar ilahî tabii haklardır. Ancak raşit halifeler döneminden sonra, hilafet makamına gelenler, şahsî emellerini ve menfaatlerini öne alarak doğru istikametlerini yitirdiler. Bunun sonucunda Allah'ın insanlara bahsettiği tabii hak, adalet ve hürriyetler, yaptıkları hiçbir zaman onaylanmayan kişilerce gasba uğradı. Yönetilenler de, istikametlerini kaybeden iktidar sahiplerine itaatı terk ettiler. İslam idare sistemi, yörüngesinden çıkarıldığından dolayı, sonraki gelenler için, iyi ve ideal modeller kayboldu. İstenmeyen bu kötü gidişatın diğer olumsuz bir sonucu da *“İslâm'ın ilk yıllarının halleri ve apaçık dinin hükümleri hakkında bilgisi olmayan bir takım cahillerin inancını, İslâmiyet ilerlemeye engeldir” diye ifsat ettiler.*⁷⁷

⁷⁴ Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 307.

⁷⁵ Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 308.

⁷⁶ Bkz. Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 308-309.

⁷⁷ Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 310.

3. Hürriyet

Hürriyet'in azade olmak anlamına dikkat çeken Musa Kazım, bunun her kayıttan âzâde olmak şeklinde algılanmaması gerektiğinin de bilincindedir. Çünkü mutlak hürriyetin, hiçbir yerde ve hiçbir sistemde karşılığı bulunmamaktadır.⁷⁸

Musa Kazım'ın zihninde, hürriyet İslâmî esaslardan birisidir. O, İslâm'ın hürriyetten ne amaçladığını şöyle özetler:

"İnsanlığın felaketinin sebebi, medeniyetin en müthiş âfeti olan hayvanî bir hürriyet olmayıp, insanlık ve medeniyetin gelişme ve yükselmesinin sebebi olan yüce bir hürriyettir. O da başkasının haklarına tecavüz etmemek şartıyla, isterse bir hükümdardan çıkmış olsun, herhangi bir haksız muameleyi reddetmeye, herhangi bir hakkı müdafaaya bütün milletin yetkili olmasından ibarettir ki, akıl ve hikmetin kabul ettiği hürriyet de budur. İşte, İslâm dininin başlattığı bu hürriyet sayesinde idi ki, Müslümanlar arasında haksız bir muameleye çok az rastlanır, o da derhal giderilir idi. Hatta, insanlardan bir kişi bile, haksız olduğunu zannettiği bir meselenin açıklanmasını, bizzat Hz. Peygamber'den veya halifesinden ister, onun bu isteği derhal kabul olunur, gerekli açıklamalar yapılarak, açıklama isteyen kişi ikna edilirdi. Çoğu zaman bu açıklama meseleleri, Hz. Peygamber veya halifesinin Cuma, Bayram ve Arafat hutbelerini verdiği sırada meydana gelirdi."⁷⁹

İslâm toplumundaki, özellikle de Hz. Peygamber'in ve dört halifenin uygulamalarına yer veren Musa Kazım, bu hürriyet ortamı sebebiyle toplumun en alt katmanındaki bir insanın halifeyle aralarındaki anlaşmazlıkları mahkemenin huzurunda savunabildiğini belirtir. Bu kapsamda İslâm dini, hürriyet olgusunu zirveye taşır. Zira zalim bir hükümdara karşı hakikatin ilan edilmesini cihadın en faziletlisiyle eş değer kabul eden, bu dindir.⁸⁰

Ancak hürriyet, ayette ifade edildiği gibi *"İnsan zanneder mi ki, başı boş olarak bırakılmıştır"* (Kiyâme, 36) şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira *"...İnsanın hayvanî kuvvetleri melekî kuvvetlerine galip olduğundan ve bu sebeple mutlak olarak*

⁷⁸ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 313.

⁷⁹ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 344-345.

⁸⁰ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 345.

menfaati elde etmek ve zararı gidermek (celb-i menfaat ve def-i mazarat) gerekçesi, herkese fitrî bir iş olduğundan, aralarında adalet ve düzenin ihlalden korunması için bütün insanlar, birbirleriyle yardımlaşma ve ortak iş yapma konularında, bir takım yürürlükteki kanunların hükümlerine itaat etmek zorundadırlar. Ve bu zorunluluk, dünyanın her tarafında geçerlidir. Şu kadar ki, bu kanunlar her yerde aynı derecede, aynı anlamda olmayıp her ülkenin, her bölgenin mizacına örf ve âdetine, mezhep kurallarına göre düzenlenmiştir. Bundan başka, insan şu küçük vücuduyla beraber, en büyük bir nüsha (nüsha-i kübrâ) olmak ve o küçük vücuduna bir de hiçbir hayvan nevinde olmayan yüce bir ruhun konulması sebebiyle, cismanî ihtiyaçlarını temin etmek için bir takım tabîî ve pozitif kanunlara uymaya mecbur olduğu gibi, ruhî ihtiyaçlarını karşılamak için de bir çok dinî kanunların hükümlerine uymakla sorumludur.⁸¹

4. Hürriyet ve Meşrutiyet

Musa Kazım, hürriyetin ve ona zemin açan Meşrutiyet ilişkisine işaret ederek, mahkemede kendisine yöneltilmiş suç ve iddialardan kendisini arındırmak istercesine özgürlüğün sınırlarını çizmektedir:

"...Kur'an'ın dünya ile ilgili siyasî hükümlerinin bazı kısımlarını açıklamaktan başka bir şey olmayan Kanun-ı Esâsî'mizin bize başışladığı hürriyetten maksat, bundan önce baskı ve zulmü altında ezildiğimiz gayr-ı meşru ve akla uygun olmayan bir takım yanlış kayıtlardan âzâde bir hürriyettir ki, o da yürürlükteki kanunlar ile dinî kurallarımız ve millî âdetlerimiz çerçevesinde serbest bir şekilde hareket etmekten ibarettir."⁸²

Yargılanma esnasında, Musa Kazım Efendi, İttihat ve Terakki, Meşrutiyet ve bunları savunan aynı cemiyetin bir İlmiye şubesi hakkında açık ve net ifşaatlarda bulunmaktadır:

"Efendim, cemiyete intisabım Meşrutiyetin ilanından sonradır. Cemiyetin bir ilmiye şubesi vardı. O vakit bende o ilmiye şubesinde bulunuyordum. Manastırlı İsmail Hakkı Hoca merhum, şimdiki A'yan Reisi Mustafa Asım Efendi, birkaç kişi o ilmiye şubesinde bulunuyorduk. Meşrutiyetin faydalarından, şeriata olan uygunluğundan bahsediyorduk. Yani bu yolda talimat ve nakliyatla

⁸¹ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 315.

⁸² Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 315-316.

bulunuyorduk.⁸³ Çünkü biz memleketimizin Terakki ve tealisi ancak Meşrutiyet'in kuruluş ve tatbiki ile olabileceğine kani' bulunuyorduk. O görüş noktasından çalıştık. O vakit birkaç sene çalıştık. Bütün kuvvetimizle uğraştık. Meşrutiyet meşrudur, şeriatımız emretmiştir, nehy etmemiştir, Meşrutiyet meşveret usulü demektir, Meşrutiyet usulü ayet ve hadislerde şöyle zikrolunmuştur, böyle buyurulmuştur, diye anlattık durdur. Hürriyetin manası budur, uhuvvetin manası budur, işte adalet şuna derler, buna derler. Müsavat buna derler ve müsavat şuralardadır. Ve bunlar birçok kayıtlar ile kayıtlıdır. Mesela dini hükümlerle mukayyettir. Ve daha birçok kayıtlar ile mukayyettir. Bunu halka anlatmak istiyorduk. Yani Avrupa'nın meşrutiyetini aynen tatbik etmesinler, diye uğraştık. Kitaplar yazdık, risaleler, makaleler neşrettik. Maksadımız şeriat dairesinde memleketimizde müşterek bir usul kurulması idi. Bilhassa bendeniz, partilerin aleyhinde çok bulundum. Ve İslam'da parti (fırka) olmaz dedim. İslam bir fırka (parti) dir. Çünkü Kur'an-ı Kerim Müslümanların kardeş olduğunu beyan ediyor. Partilerden ise husumet doğuyor. Binaenaleyh fırka olmaz, diye bendeniz çok bağırdım. Sonra bana; canım bir yerde Meşrutiyet oldu mu mutlaka firkalar olacaktır, dediler. Bende böyle Meşrutiyet'e aklım ermedi ve ermiyor, dedim. Ve ondan sonrası doğrusu o kadar çalışmadım. Sonra böyle Avrupa'nın meşrutiyetini aynen tatbik kalkışınca niza' ve nifak saha buldu. Bunu tabii ben isteyemezdim. Müslümanlar birbirlerinin en büyük düşmanları oldu. Bunu tabii istemezdim. Bu ne mesleğime ne makamına ne de şahsıma yakışmazdı. Binaenaleyh artık o işlerden vazgeçtim. Kendim, kendi âlimle uğraşmaya başladım. Fakat fırka bizi böyle ara ıra makama getirdi. Gelmeyeydin, mukadder suali teveccüh eder. Hizmet eyleyeyim diye geldim. Çalıştım, zannediyorum ki hizmet de eyledim. Yani ben bulunduğum zamanlarda memuriyet mevkiinde⁸⁴ ve vazifemde kusur etmedim. Ben Meşrutiyet usulünü şer-i şerife muvafık bir surette tatbika çalıştım. Buna delilimiz vardır. Ve araştırabilirsiniz. Ben hiçbir zaman muvafık, muhalif, meselesini mevzu'-bahs etmedim. Falan muvafıktır, falan muhaliftir, sözünü katiyen söylemedim. Ve onu düşünmedim. Fetvahane'de İttihat ve Terakkiye mensup beş altı kişi yahut sekiz kişi var. Üst tarafı seksen kişiye yakındır ki hepsi muhaliftir. Ben hiçbir tanesini azl etmedim. Mademki sizin İttihat ve Terakkiye intisabınız yok buradan defolun, diye hiç birini kovmadım ve hepsi

⁸³ Albayrak, Türkiye'de Din Kavgası, 101.

⁸⁴ Albayrak, Türkiye'de Din Kavgası, 102.

*hakkında şayan-ı muamele ettim. Ve hepsini layık olduğu mertebeye ulaştırdım.*⁸⁵

Görüldüğü üzere, Musa Kazım, meşrutiyet, hürriyet ve eşitlik gibi hususların varlığına inanarak, dinî referanslarla savunduğunu ve düşüncelerindeki kararlılığını çekinmeden tüm açıklığıyla, mahkeme huzurunda ilan etmiştir.

5. Şer'î Mahkemelerin Adliye'ye Bağlanma Meselesi

İslamcı Said Halim Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılması ve Musa Kazım gibi özgürlükçü bir Şeyhülislâmın varlığı da muhafazakar çevrelerin sindirilmesinde ve etkisizleştirilmesinde tesirli oldu. Nitekim haftalık Sebilürreşat dergisinin iki yıl kapatılması bunun bir örneği olduğu gibi, 1916 yılında İttihat ve Terakki Kongresi'nin kararı üzerine bütün Şer'îye mahkemeleri Meşihat'tan (Şeyhülislâmlık) ayrılıp Adliye Nezâreti'ne bağlandı (25. 3. 1917'de kanun çıktı).⁸⁶

Şer'î mahkemelerin Adliye'ye bağlanması meselesi, daha Musa Kazım Şeyhülislâm olmadan önce tartışılan önemli mevzulardan biridir. Nitekim Musa Kazım'ın selefi olan Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin bu hususta kendisine ağır baskılar yapıldığı için istifa ettiği bildirilmektedir. Meşihat makamına gelmeden önce bu meseleyle ilgili kendisine tazyikte bulunulmayacağı yönünde sözlü teminat alan Musa Kazım, bir çok şartlar ileri sürmesine rağmen, karşı olduğu bu icraatı istemeyerek yerine getirmek zorunda kalmıştır. Şeyhülislâmlık görevindeki tek başarısızlığını da Şer'î mahkemelerin Adliye'ye bağlanması olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷ Şer'î mahkemelerle ilgili süreci bizzat Musa Kazım'ın dilinden öğrenmek, önemli konularda o dönemde karar alınma şeklini göstermesi açısından ilginç noktalar taşımaktadır:

"Bir şayia var. Güya Hayri Efendi'ye Şer'î Mahkemelerin Adliye'ye nakli meselesi teklif edilmiş. Ve kabul etmediğinden dolayı istifa etmiş. Eğer bu meseleyi bana teklif edecek olursanız ben katiyyen kabul edemem.... Şer'î Mahkemeleri Adliye'ye vereceksin, dediler. Ben bunu yapamam. Siz de yapamazsınız, dedim. Ne ben ne de siz yapamazsınız. Bu milletin hakkıdır. Bu altı yüz senelik bir an'anedir. Bunu kaldırmak sekiz kişinin işi değildir.

⁸⁵ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 104-107.

⁸⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 302.

⁸⁷ Bkz. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 100, 114.

Millet isterse ona kim ne diyebilir. Siz de bir şey diyemezsiniz. Biz de bir şey diyemeyiz. Fakat sizin arzunuz ile buna imkan yoktur, dedim. Ama biz buna vaktiyle karar verdik. Öyle duruyordu. Şimdi zamanı gelmiştir, bunu tatbik edeceğiz, dediler. Öyle ise bir Şeyhülislâm bulursunuz, tatbik edersiniz, dedim. O hiç olmaz, dediler. Öyle ise bu da olamaz. Buna çare düşünün, dedim. Ben bunu yapamam. Siz de yapamazsınız. Çünkü hakkınız yoktur. Bilmiyorum, eğer memlekette meşrutiyet⁸⁸ varsa yapamazsınız, dedim...Evvvela kongreyi çağırırsınız.. Onlar programa koyarlar. O maddeyi Meclis-i Mebusan'a teklif edersiniz. Meclis-i Mebusan da kabul ederse o zaman kimsenin bir diyeceği kalmaz. Ben de o zaman ya istifa ederim veyahut kalırım... Meclis-i Mebusan kabul ederse pek ala, dedim. Ama bunun te'hire meydanı, tahammülü yok, dediler. Bu kadar acelesi nedir? Te'hire tahammülü neden olmasın? dedim. Onlar da Mahkemelerin birleştirilmesi olmadıkça ecnebi imtiyazlarını kaldırmayacağız. ...Biz mebusları iyice tenvir ettik —çünkü kongreye mebuslar da dahildir— onlar da bağırdılar, çağırdılar, fakat anlatamadılar. Öbür taraf galebe çaldı. Ben o zaman yine pek hasta idim. Kongreye gitmedim. Gitseydim ihtimal ki orada yıkılıp kalacaktım. Gale yana gelecek, fena bir şey olacak, onun için, gitmedim. Yalnız mebuslara bir çok telkinlerde, bulundum. Onlar da söylediler, fakat ekalliyette kaldılar. Ekseriyet şer'i mahkemelerin Adilye'ye nakline karar verdi. Bunun üzerine geldiler, dediler ki; işte dediğin oldu. Kongreyi getirdik, kongre buna karar verdi. Daha bir diyeceğin var mı? Var, dedim. Kongreden sonra bir de Meclis-i⁸⁹ Mebusan var.Sonra Meclis-i Mebusan'a geldi. Fırkaya koydular, müzakere ettiler. Onlar da pekala, mahkemelerin tevhide hakikaten lazımdır, diye karar verdiler. Ve hiç bir tane muhalif çıkmıyordu. Biz o zaman düşündük. Bunu da kongre kabul etti. Meclis-i Mebusan da kabul etti. Şimdi istifa etmek ciheti kaldı. Fakat ben o zaman bir çok işlerle meşguldüm. Mesela; medreseler ve Daru'l-Hikmetil-İslamiye Teşkilatı ile uğraşıyordum. Vakıflar için bazı gayelerim vardı. Evkafı bir umum müdürlük şeklinde Meşihat Makamı'na bağlamak istiyordum. Medreselerin teşkilatını tamamlamak ve Evkafı da böyle bir müdürlüğe kalbilen Meşihat'a rabt etmek maksadı ile istifa etmedim.⁹⁰

⁸⁸ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 108.

⁸⁹ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 109.

⁹⁰ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 110.

Anlaşıldığı gibi, Musa Kazım, içine sinmeyen bu icraat sebebiyle elinden gelen tüm direnç argümanlarını kullanır. Ancak bunlar birer birer aşıldığı için, istifa etmeyi düşünür, bu eylemini de yapmayı düşündüğü gayelerini gerçekleştirmek adına fiiliyata dönüştüremez.

III. ADALET, HAKLAR VE EŞİTLİK

1. Adalet

İslâmî esaslardan birisinin ve belki de en önemlisinin adalet olduğuna inanan Musa Kazım, bütün Müslümanların her hususta adaleti gerçekleştirmek ve zulümden kaçınmakla dinen sorumlu olduklarını Kur'an ayetleri ve hadislerle izah eder: *"Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)dır."* (Mâide, 8), *"Cenâb-ı Hak emaneti ehline vermenizi ve insanlar arasında adaletle hükmetmenizi size emrediyor. Yani bunu size vacip kılıyor."* (Nisâ, 58); *"Bir saat adaleti gerçekleştirmek, bir yıl ibadet etmekten daha faziletlidir."*

İslam'ın zulme karşı şiddet ve nefretini şu ayetlerle temellendirir:

*"Zalimler için asla kurtuluş yoktur", "Hiç kimseye karşı düşmanlık caiz değildir. Fakat zalim bu hükümden müstesnadır. Yani onlara karşı düşmanlık göstermek caiz ve bilakis vaciptir", "Zalimler benim ahdime yani adıma hükümet olmaya ve hilafeti elde etmeye layık değildir. Bu önemli görevi yerine getirecek kişilerin zulüm şaibesinden temiz olması lazımdır"*⁹¹

İslâm ahlâk düşünürleri gibi, Musa Kazım da, adaleti ifrat ve tefrit arasında orta bir iş olarak kabul eder. Bu açıdan adalet, yüksek bir sıfat ve meziyettir.⁹² Adalet insanın insan olmasından kaynaklanan en önemli vasıftır. Çünkü adaleti yerine getirecek olan bizatihî insandır.⁹³

Diğer taraftan hükümete de adalet gereklidir. Adaletsiz devletler yaşayamadığı gibi adaletsiz hükümetler de varlıklarını sürdüremezler. Tarihin gelişim basamakları bunun çok çeşitli örnekleriyle doludur. Adaletsiz yönetimlerin akibeti, zalim

⁹¹ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 345.

⁹² Musa Kazım, "Adalet", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 173.

⁹³ Musa Kazım, "Adalet", 174.

toplulukların ve hükümetlerin müdahale ve saldırısına maruz kalmakla ve nihayetinde memleketlerini ve milletlerini kaybetmekle sonuçlanmaktadır.

İnsanlığın maddî ve manevî kemali, Musa Kazım'a göre, her hususta adaleti, hukuku ve hakkaniyeti tüm eylemlerde tahakkuk ettirmekle gerçekleşmektedir.⁹⁴

2. Eşitlik

Kainatta mutlak hürriyet olmadığı gibi, Musa Kazım için, mutlak eşitlik de düşünülemez. Bunlar göreceli olgulardır. Çünkü *"mutlak eşitlik bir şeyin diğer şeye her hususta yani zâтта, sıfatta, bütün arz ve niteliklerde denk olması demektir. Bir şeyin diğer şeye her hususta eşitliğini kabul etmek, farz edilenin aksini gerektirir. Çünkü, burada önce iki şey arasında mutlak eşitlik tasavvur ediyoruz. Halbuki, eğer farz ettiğimiz iki şey arasında mutlak eşitlik bulunur, yani onlar zâтта, sıfatta ve bütün arzlarda birbirine eşit olursa, bu şekildeki bir eşitlik, çokluk fikrine (teaddüd) aykırı olacağından, iki farz ettiğimiz şeyin, bir şeyden ibaret olacağı ve bu durumda, farz edilenin aksinin lazım geleceği şüphesizdir."*⁹⁵

Musa Kazım'ın zihin dünyasında evrende mutlak eşitliğin var olduğunu iddia etmek, mümkün olmayan bir işin varlığını savunmaktan başka bir şey değildir. O kadar ki, zerreler arasında bile mutlak eşitlikten söz edilemez. Çünkü zerrelerin mahiyet ve doğaları bir kabul edilse bile, varlık ve şahsiyetlerinin meydana gelmesi yönüyle birbirlerine benzemediği bilinmektedir. *"Zira, eğer her zerrenin kendine mahsus bir şahsiyet oluşturması, taayyünü ve hususî bir varlığı bir olsaydı, zerrelerde çokluğu (taaddüd) imkan kalmaz ve binaenaleyh, dünyada bir zerreten başka, diğer bir zerre daha bulunmaz ve bu durumda âlemler de meydana gelmez idi. Bütün kainatın böyle birbirine aykırı olarak vücuda gelmesi, Cenâb-ı Hakk'ın varlığına kesin bir şekilde delâlet eden delillerdendir. Zira, eğer bu âlemler Allah'ın yaratmasıyla olmayıp da tabiatın gereği olsaydı, bir tabiatın gereği, o tabiatın eserlerinde eşit olacağından... kainatta arazlar ve nitelikler itibariyle farklılaşma ve ihtilaf şöyle dursun, kainatta cinsler ve nevilerin varlığına imkan*

⁹⁴ Musa Kazım, "Adalet", 176.

⁹⁵ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 338.

bulunamaz ve bu durumda, bütün varlıklar aynı mahiyetin fertlerinden olarak, âlemler şu güzellikle asla vücuda gelemezdi."⁹⁶

Şu halde insanların her türlü hukuk ve muamelelerde yasalar karşısında eşit haklara sahip olmasının gerektiğini seslendiren Musa Kazım, aksi taktirde insan haklarının ayaklar altında kalacağı ve kuvvetlilerin zayıfların hukuklarını gözetmeyeceği konusunda uyarılarda bulunur. Dolayısıyla gelişme ve uygarlaşmanın önüne engeller çıkacaktır. Medenileşmenin tökezlemesi de, insan hayat ve neslinin devam ve bekası için büyük bir tehlikeyi beraberinde getirecektir. Bundan dolayı hukuk ve her türlü işte insanlar arasında eşitlik ilkesine uymak , İslâm'ın değişmez ilkelerinden biridir. Nitekim İslâm'ın sayesinde, Müslümanların hüküm sürdüğü coğrafyalarda hak ve hukukun adilane bir şekilde tezahürü tarihi uygulama ve kayıtlarla gerçekleşmiştir.⁹⁷

Hulasâ, eşitliği (müsâvaât), Musa Kazım, İslâmî esaslardan birisi kabul eder. İslâm'ın eşitlikten kastettiği, mutlak eşitlik olmayıp, hukuk vs. tüm işlerde eşitlik, ki insanlık için refah ve mutluluk getirecek eşitlik de bu noktada eylem alanına geçirilecektir.⁹⁸

Hukuk ve adaletin hâkim olabilmesi için de, iyi bir eğitim sistemine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu kapsamda Musa Kazım, medreselerin ıslahına ve lisan öğretimine ayrı bir ehemmiyet vermektedir.

IV. MEDRESELERİN İSLAHİ VE DİL MESELESİ

1. Eğitim ve İslahat

Medreselerin ıslahı ve geliştirilip hemcinsleriyle rekabet edecek bir konuma yükseltme kaygısı, Osmanlı'nın son dönem düşünürlerinin⁹⁹ ilgilendiği temel konulardan birisi olmuştur. Bu çerçevede Musa Kazım da, medrese eğitiminin kalite sıçraması yapması için tekliflerde bulunmuştur.

⁹⁶ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 339.

⁹⁷ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 339, 346-347.

⁹⁸ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 346-347.

⁹⁹ Bu düşünürlerden biri Şemseddin Günaltay'ın fikirleri için bkz. Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, Ankara 2003, 58-61.

Bu çerçevede Musa Kazım Efendi, Darulfünün öğrencilerine "Medreselerde Tedrisatın Islahı" konulu bir konferans vermiş, yapılacak iyileştirme ve yenileştirme düzenlemelerinde onların desteklerini talep etmiştir.¹⁰⁰

Mısır'da, Muhammed Abduh'un, Ezher Üniversite'nde hiç okutulmamış derslerin programlarına alınmalarını sağladığı¹⁰¹ gibi, medreselere yeni ilimlerin konulmasında ısrarlı olan Musa Kazım, bu kapsamda en az beş altı dersin müfredatlara konulmasını arzular. Bununla birlikte eski usüllerin yerini yeni usul ve metodolojilerin alması gerektiğini savunur. Haşiye, haşiye üzerine notlar vb. usullerin kaldırılmasının gerekliliğine inanan Musa Kazım, yapılması gerekeni şöyle özetler:

*"Metinler güzelce okunmalı. Fakat, lügat ve edebiyatla beraber okumalı..... Öncelikle bir defa lisanı bilmeli. İyi ama, biz Arapça okumuyoruz. Belki, Arap dili üzerine yazılmış bir takım ilimler okuyoruz..." deniyor. Bu ne demek? Biz kitabımızı, Allah'ın kitabını bilmeyeceğiz mi" Dünyada hiçbir toplum yoktur ki, kitabını bilmesin. Tevrat'ı Yahudiler biliyor, çünkü kendi lisanlarıyla yazılmış. Kur'ân-ı Kerim bizim lisanımız üzere nazil olmamıştır. O halde tercüme edelim. Bildiğimiz bir dil var ya, o dile tercüme edelim. Tercüme için ne lazım? Arapça'yı iyi bilmek. Eğer Arapça iyi bilinmezse, iyi tercüme de olmaz. Binaenaleyh, alimlerin Arapça bilmesi zaruri."*¹⁰²

Musa Kazım, Arapça'dan ziyade, Arapça yazılmış ilimlerin okunduğundan şikayet eder. Yapılması gereken, edebiyatın okunması ve kaidelerin de metinlerden öğrenilmesidir. Gerektiğinde şerhler de okunmalıdır. Ancak şerhleri öğrenci kendi kendine incelemelidir. Ona göre, şu andaki durum metinler bırakılmış, şerhler okunmaya başlanmıştır.¹⁰³

Metnin terk edilip, onun üzerinde yapılan tartışmalarla zamanın boşa geçirildiğini düşünen Musa Kazım, şu tespitleri dönemin ve bugünkü genel eğitim ve dil öğretiminin içinde bulunduğu problemleri içermesi bakımından önemlidir:

¹⁰⁰ Koca, "Giriş", 57.

¹⁰¹ Osman Emin, "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Ekolü", çev: Erhan Eken, *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed: M. M. Şerif) içinde, İstanbul 1991, IV, 292.

¹⁰² Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 361.

¹⁰³ Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 361.

"...Beytin bir mısrasını anlamak mümkün değil. Çünkü, bütün zaman münakaşaları geçti...Hep demiş demiş... Hep "dedi, denildi". Pekala. Fakat, biz ne okuyacağız? Arapça tenkitleri mi? Öyle edebiyatını bilmeyiz. Henüz kaidelerini öğrenmeye çalışıyoruz. Gerçekten, bu çok boş değil. Ancak, bu ne zaman olur? Bir defa dil bilinmeli. Sonra bunlar araştırma kitabı olmalı. Tenkit usulünü, daha doğrusu tenkit metodunu öğrenmek için bir takım felsefe düşünmüşler; bunları tertip etmişler. Maksadı bilmeli de ona göre eğitiminde bulunmalı. Her şeyin sırası var, zamanı var. Fakat, maalesef biz bu sırayı, bu zamanı bilmiyoruz"¹⁰⁴

2. Medreseler ve Dil Meselesi (Arapça)

İslâmî ilimlerin ana enstrümanı olan Arapça'nın tam olarak öğrenilmemesi ve bilinmemesi, bugün olduğu gibi, Musa Kazım'ın dönemi¹⁰⁵ için de geçerlidir:

"... Arapça bilmiyoruz. Bir beyit gelir, şaşır kalırız. Hadi sözlüğe müracaat. Sözlükleri halledelim. Onun da araması için bir çok zaman kaybediyoruz. Ne ise bulduk, fakat olmuyor. ... Çünkü, o sözlüğü layıkıyla anlamak için edebiyat lazım. Sonuç olarak, bu dersleri ıslah etmeli. Metinlerle beraber, lügat ve edebiyat okumalı. Sonra, layık olduğu şekilde fıkıh okumuyoruz. Zira, zaman bulamıyoruz. Tefsir, hadis. Onlara hiç önem bile vermiyoruz. Bu nasıl tahsil?Çareler araştırmalı. Örneğin, Mısır'da güzel program yapmışlar, onu getirmeli. Nasıl yapmışlar, o programı görmeli. Düşünmeli. Bugünkü ihtiyaçlara göre bir program düzenlemeli. Bir defa, bu Arapça yönünü temin etmeli, sonra da ilimlerle ilgili olanı son derece nazar-ı dikkate almalı."¹⁰⁶

Diğer taraftan hocaların gelirleri ve öğrencilerin bursları ile ilgili olarak Musa Kazım, bu işlerin, kurulmuş vakıflar kanalıyla çok rahat bir şekilde karşılanabileceğini, yeter ki bu kurumlar, amaçları doğrultusunda verimli kullanılabilsin.¹⁰⁷

Yabancı dilin hiçbir şekilde ihmal edilmemesi hususunda uyarılarda bulunan Musa Kazım, bu mevzuda taassup gösterilmemesini istirham etmektedir:

¹⁰⁴ Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 362

¹⁰⁵ Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, 78-79.

¹⁰⁶ Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 363.

¹⁰⁷ Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 363.

"Arapça altı bin senelik bir lisandır. İslâm dini ise bin küsur senelik bir dindir.... Bir de özet olarak Girit'te Müslümanlar var, hiç Türkçe bilmezler, Arapça da bilmezler. Bunların dili Rumca'dır. Şimdi bunlar Müslüman değil mi? Bunlara Müslüman demeyecek miyiz? Sonra, biz Türkçe konuşuruz. Kur'ân-ı Kerim'in nazil olduğu bir lisan değil bu. Konuşmayalım... olur mı? Sonra Arap Yahudiler'i Arapça konuşuyorlar. Fakat, dinleri İslâm mı? Hayır."¹⁰⁸

Döneminde kendisinin de makaleler kaleme aldığı *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebilürreşad* ekindeki yazarlar¹⁰⁹ gibi Musa Kazım da, Arapça'nın yanında bir Batı dili'nin öğrenilmesinin lüzumuna işaret etmekte ve bu konuyu çok önemsemektedir:

"...Türkçe ne ise Fransızca da, İngilizce de odur. O da Arapça'nın dışında bir lisandır. Türkçe caiz oluyor da İngilizce neden caiz olmasın. Aynı şekilde, camide Türkçe diliyle ders okunuyor. Günah oluyor mı? Hayır.... Fransızca söylesek ne olur? Arapça'ya nispetle Türkçe ne ise, Fransızca başka bir şey mi? Şu halde, neden medresede yabancı bir dil öğrenilmesin? "Türkler Müslüman olmuşlar, Türkçe niye olmuş" denirse, içinde Müslüman olmayan da çok. İşte Çin bütün Türk'tür. Halbuki çoğu müşriktir. Demek ki, dil meselesini dine karıştırmamalı. Din başka, lisan başka, bunları ayırt etmeli. Çünkü hem ayıptır, hem de gülünç oluruz. Burada taassup, cehalet ızhâr etmekten başka bir şey değildir."¹¹⁰

3. Medeniyet Vasıtası: Dil ve Arapça

Mevcut diller içerisinde Arapça'nın lisan olarak değeri ve zenginliğine dikkat çeken Musa Kazım, bu anlamda onu dillerin en güzeli olarak nitelendirmektedir. Düşüncesini hamasî ve dinî duygulara dayandırmadan bir dil uzmanı gibi gerekçelerle temellendirmektedir:

"Mana hizasına lafız tayin edilmesi, ilk önce zarurî ve âdî işlerden başladı. Daha sonra zamanın geçmesi ile pek çok mana, lafızlar ile ifade edilir bir hale geldi. Hatta ifade ve istifade hususunda, lafızlar ile meramı anlatmak mesleği adeta meşhur bir yol hükmünü aldı. Daha sonraları insan nevi çoğalarak etrafa

¹⁰⁸ Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 363.

¹⁰⁹ Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, 80-82.

¹¹⁰ Musa Kazım, "Medreselerde Eğitimin Islahı", 364.

yayıldığında mekanlarının, zamanlarının, mizaçlarının farklılaşmasıyla lisanlara da farklılık ârız oldu. Bu sebeple çeşitli lafızları muhtelif manalara koyma ve tayin konusunda kavim ve millet grupları çeşitlendi. Her kavmin lügati diğerinin diline, harfleri harflerine, terkibi terkebine muhalif oldu. Her grup kendi lafızları ve lügati ile kendi medeniyetini teşkil etti. İş yalnız bununla da kalmadı; Öncekilerin dillerinde ağırlık ve karışıklık gibi şeyler mevcut olduğu halde, daha sonra lafızların manalar hizasına konulmasında hikmet ve maslahatlara, nükte ve meziyetlere riayet olunduğu gibi, lafızların kendilerinde hafiflik, selamet, tatlılık, ağırlığı atmak, karışıklığı gidermek vesaire gibi güzel konulara da riayet edildi. Bu hususta Arap kavmi bütün kavimlerden öne geçti. Zira, en çok acayip itibarlara, latifeli hikmetlere, ince nüktelere sahip olmak özelliği ancak Arap dilinde görüldü. Bunun için Arap dili mevcut dillerin en güzeli, beyan ve ifade bakımından en geniş oldu.¹¹¹

Düşünürümüz Arapça'nın ayırıcı ve seçici bir dil olma özelliklerini değerlendirirken, bu dilde yazılmış herhangi bir edebi eserin buna çok güzel kaynaklık yapabileceğini düşünür. Zira böyle bir eser baştan sona incelendiğinde ince mecazlar, dakik kinayeler ve latif istiareler ile nice yüce anlamlar ifade ettiği görülür. Aynı zamanda başka bir dile ait bir kelimeyle de karşılaşılmaz. Bu dil ve anlam zenginliği, başka bir dil ile mukayese edilemeyecek kadar büyüktür.¹¹²

Arapça'nın ileri ve gelişmiş bir lisan olması, Musa Kazım için, Kur'an'ın bu dille indirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Kur'an'ın geldiği toplum, dil kabiliyet ve edebiyatı açısından çağdaşları arasında zirve idi. Arap toplumunda fesâhat ve belâğat üzerine konuşmak ve söz söylemek birinci sanat ve fazilet olarak nitelendirilirdi.¹¹³

Arapça o kadar etkili, zengin ve estetik bir dil ki, İslâm'ı kabul eden toplumlar, bu lisanın genişlik ve letâfetine hayran kaldılar ve onu öğrenmek için büyük bir aşk duydular. Ancak Musa Kazım, yaşadığı dönemin İslâm ülkelerinin bir çoğunda olduğu gibi, Osmanlı'da da Arapça'ya artık eskisi kadar önem verilmediğinden ve ilgi duyulmadığından şikayetçidir. Hakikatte Arapça'yı öğrenmek

¹¹¹ Musa Kazım, "Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 133-134.

¹¹² Musa Kazım, "Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili", 134.

¹¹³ Musa Kazım, "Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili", 134.

ve bilmek birkaç açıdan bizim için vaciptir. Musa Kazım bunları şöyle belirler:

“Birincisi: Bir kavmin maddî ve manevî açıdan hayatının ve kurtuluşunun sebebi din ve ahlâk olup, bizim din ve ahlâk lisanımız ise Arap dilidir.

İkincisi: Lisanımıza tercüme edilmiş olan bugünkü ilimlerin pek çok kavramları Arapça lafızlardan meydana gelmektedir.

Üçüncüsü: Lisanımız Türk, Arap, Acem dillerinden meydana gelmiş tatlı bir beyan olup, bu zarafet lisanı unvanının en büyük unsurunu teşkil eden şey ise, Arapça kelimeleridir. Bunun içindir ki, isimlerini tam bir hürmetle yâd ettiğimiz âlimlerimiz ve edebiyatçılarımız büyüklük adını hep o Arap diline vâkıf olmaları sayesinde almışlardır.

Dördüncüsü: Osmanlı hükümetimizin kurtuluş kanatları altında bulunan Müslüman halkların çeşitli kavimlerden meydana gelmekte olup, genelliği itibariyle bunların Hilâfet-i uzmâ (devlet başkanlığı) makamına tam bir sadâkat ve bağlılıkları ise ancak din noktasında olduğundan, şüphe yoktur ki, mümkün mertebe o din lisanının eğitimi ve geliştirilmesi, Müslümanların mukaddes hilafet makamına olan hem sadâkat ve boyun eğme derecelerini kuvvetlendirme, hem de birbirine olan sevgi ve kardeşliklerini takviye eleyecektir.”¹¹⁴

Şu halde Musa Kazım için Arapça, din ve ahlâk lisanıdır. Aynı zamanda Arap olmayan toplumların ilim ve medeniyet dilidir. Arapça ile bütün İslâm toplumları (ümme) arasındaki bağ ve irtibat gelişecek ve ortak eğitim lisanı olacaktır. İslâm medeniyetinde, geçmişte olduğu gibi, tüm zamanlarda Arapça'nın faklı kültür ve coğrafyalarından gelenleri birleştiren gücü daima var olacaktır.

Lisanın ve özellikle de Arapça'nın bir medeniyet dili olduğuna dikkat çeken Musa Kazım, son dönem düşünürlerinin fikirlerinde çok geniş yer alamayan bir medeniyet olgusuna eğilmektedir.

V. MEDENİYET TASAVVURU

Medeniyet kavramına, çağdaşları içerisinde Musa Kazım kadar vurgu yapan münevverimiz yok denecek kadar azdır. Onun için

¹¹⁴ Musa Kazım, “Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili”, 135.

medeniyet, şehirde veya kentte her nerede olursa olsun bir yerde toplu olarak yaşamak demektir. Bu anlamda Musa Kazım da İbn Haldun düşüncesinin işaretlerini görmek mümkündür:

*"Medeniyet bir şehirde, bir köyde neresi olursa olsun bir yerde toplu olarak yaşamak demektir. Bu da insan nevinin yaratılış ve tabiatının gereğidir. Çünkü insanların geçimi hayvanların geçimi gibi basit ve sade değildir. İnsan yaşayabilmesi için tek başına temin edemeyeceği bir takım şeylere muhtaçtır. Binaenaleyh, insanlar tâ yaratılışının başından beri birbirine yardım etmiş ve bir yerde toplu olarak yaşaya gelmişlerdir ki insanın tabiat bakımından medeni olmasının anlamı da budur."*¹¹⁵

Medeniyet, Musa Kazım'ın fikir dünyasında iki şekilde yer etmektedir: Kamil medeniyet (medeniyet-i kâmile), sahih medeniyet (medeniyet-i sahiha)

Musa Kazım'ın nezdinde, *"insanlar tab'an medeni oldukları için her asırda bir nevi medeniyet doğmuş ve doğmakta bulunmuş ise de kâmil (gerçek) medeniyete (medeniyet-i kâmile) ulaşabilmek her kavme nasip olmamıştır. Acayip; bu kamil medeniyet denilen şey bir toplumun tabii ve matematik ilimlerde ilerlemesi ve çeşitli teknolojileri icat etmesi; vapurlar, şimendiferler icat ederek ulaşım için bunca kolaylıklar göstermesi; büyük şehirler, geniş caddeler, yüksek binalar meydana getirmesi vs. değil mi? Eğer bunlar ise, bu gibi şeylere ulaşmak, pek çok topluma nasip olmuş ve şu anda da olmaktadır. Yalnız bunlar değil. Çünkü medeniyetten asıl maksat, bütün halkın refah ve saadet üzere yaşamasıdır"*.¹¹⁶

Sahih medeniyete gelince, *"insanlara her türlü saadet ve refah yollarını bahşeden bir medeniyettir ki, o da her işte istikamet her hususta adalet, insan nevine yardım bütün akli noksanlıklardan kaçınmakla hasıl ve bunlar da ancak hak din (diyanet-i hakk) ile kaimdir."*¹¹⁷

1. Medeniyetin Vesilesi ve Adaletin Mizanı Olunacak Nitelikler

Medeniyet vesile olunacak nitelikler, Musa Kazım için, önemli ve kayda değer ölçütlerdir.

¹¹⁵ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 67.

¹¹⁶ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 67.

¹¹⁷ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 67.

Bunlardan birincisi, nefsi müdafaadır. Herkesin kendi hukukunu koruması ve kendi nefsinin koruması onun doğal hakkıdır. Hukuk ve nefsin muhafazası yapılmadığı takdirde medeniyet nimetine nail olmak hayalden öteye geçmeyecektir. Dünya kaos içerisinde güçlü ve kuvvetlinin, zayıf ve mazluma hayat hakkı tanımadığı bir hale dönüşecektir. Bu halin sonucu, yerküre üzerindeki insanoğlunun soyunun tükenmesine kadar gidebilecektir.

Medeniyet vesilesi olunacak ikinci nitelik, şahsî onurdur. Zira nefsin şerefi, öyle bir özelliktir ki, sahibini kötü eylemlerden alıkor, çirkin rezâletlerden korur.¹¹⁸

“Şeref-i nefsin belirtilen şu manasını gören bir kimse, ilk bakışta onun medeniyetin ölçüsü ve adaletin miyarı olabileceğine hükmeder ise de biraz derin düşününce gerçeğin başka olduğuna kendisinde tam bir kanaatin meydana geleceği şüphesizdir. Zira, şeref-i nefis denilen şeyin muayyen bir hakikati yoktur. Mizacın, zamanın, milletlerin farklılaşmasıyla o da farklılaşır.”¹¹⁹

Şeref ve faziletin toplumlara göre farklılık gösterdiğini düşünen Musa Kazım, buna örnek olarak gasp, yağmacılık ve hürleri köleleştirmenin çöl insanları için birer fazilet ve şereflik ölçüsü olurken, şehirliler ve köylüler nezdinde bu olumsuz hallerin her biri rezalet ve vahşet numunesidir. Hile ve desiseleri de benzer şekilde bir toplumca haset ve aşağılık olarak, diğer bir toplum için akıl ve hikmet olarak kabul eder. *“Kısacası, insanların sınıflarına, toplumların âdetlerine, zaman ve mekanın değişmesine göre şeref-i nefis de farklı olup her toplum ve her tabaka kendilerince bir şeyi şeref saymış, diğerininkine o adı vermemiştir.”¹²⁰*

Medeniyet vesilesi ve adaletin mizanı kabul edilecek üçüncü nitelik ise, hükümettir. Zira hükümete hiçbir toplum varlığını sürdüremez. Zulmü giderme, düşmanlara mukavemet etme ve memleketi muhafaza etme hükümete gerçekleşmez. *“Eğer hükümet olmasa kuvvetliler zayıfları, zenginler fakirleri imha ve düşmanlar da memleketleri istila eder. Sevgili Peygamber efendimiz Hazretlerinin, “Sultan yeryüzünde İlahi bir gölgedir. Her*

¹¹⁸ Musa Kazım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 71.

¹¹⁹ Musa Kazım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 71.

¹²⁰ Musa Kazım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 72.

mazlum ona iltica eyler.” mealindeki bir hadis-i şerifleri de buna kesin bir tarzda delâlet eder.”¹²¹

Medeniyet vesilesi olunacak niteliklerin dördüncüsü, diyanet ve vahye inanmaktır.¹²²

2. Hikmet İلمي ve Medeniyet

Hikmet ilmi, Musa Kazım için, başlangıçta manevi ve maddi olarak medeniyetin hamisi iken, sonraları hizmetin yalnız maddi yönüne hasredilerek, maneviyat tamamen terkedilmiştir. Böyle bir sonuçun bütün dünyayı vahşet içerisinde bırakması kaçınılmazdır.¹²³

Hikmet ilimleri ve maddi ilimlerin, Endülüs kanalıyla Avrupa'ya geçmesinden itibaren İslâm dünyasında bir atalet hakim olmuş ve toplumu rehavet kaplamıştır. Bu da İslâm toplumlarının gerilemesini beraberinde getirmiştir. Gerilemeyi fırsat bilen bazı çevreler, akıllarına gelen her türlü hezeyanları dile getirmeye cüret etmişlerdir.¹²⁴

Musa Kazım'a göre, medeniyetin devam ve bekasının ve sahih medeniyet vasfını almasının, ilim, marifet, sanat ve ticaretle meydana gelebileceği açıktır. Fakat ilmin, marifetin, sanat ve ticaretin semavî bir dinle ve yüce bir ahlâkla harmanlanması önemli bir koşuldur. Çünkü medeniyetin özel anlamı *“Yardımlaşma temel esasına dayanılarak toplumun kurulması ve kavmiyetin tanzim edilmesi”* demek olup, bu ise o toplumun fertleri arasında sahih kardeşliği ve daimî sevgiyi gerektiren kuvvetli bir rabitanın varlığına bağlıdır ki, o da ancak din ve ahlâktan ibarettir.¹²⁵

Musa Kazım, Avrupa'nın din ve ahlâka önem vermediği halde ilerlemesinin izahını iki şekilde ifade eder:

Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki ilerlemesi, sadece ilim ve fenler sayesinde değildir. Din ve ahlâkın bu gelişmedeki büyük

¹²¹ Musa Kazım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 73; krş. Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, 26.

¹²² Musa Kazım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 73-74.

¹²³ Musa Kazım, “Hikmete Dair Bir Mütâlaa”, *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 141.

¹²⁴ Musa Kazım, “Hakikati Beyan”, *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 148.

¹²⁵ Musa Kazım, “Medeniyetin Himaye Edicisi”, *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 137.

etkisi inkar edilemez. Eğer Avrupa'daki insanlar arasında dinin etkisiyle oluşmuş kardeşlik ve kuvvetli sevgi olmasaydı, toplumun ayakta kalması imkansız olurdu.

İkinci olarak; Avrupa'nın maddî ilerlemelerde zirveye ulaşmış olmasının, hakikat erbabı nezdinde bu gelişmelerin ve bu medeniyetin büyük bir değeri yoktur. Musa Kazım, tezinin gerekçesini, Avrupa'da "teâvün ve yardımlaşma" kaidesinin kötü ahlâkla bozulduğunu, bunun sonucu olarak ilerlemelerin tabii bir şekilde, bir aşağılaşmaya dönüşmesi mukadder olduğu düşüncesine dayandırmaktadır. Dolayısıyla ilim, eğitim, sanayi ve ticaretin semavî bir din ve yüksek bir ahlâk ile birlikte bulunması gereklidir. O, Avrupa'da dinsizliğin ilerlemesiyle, toplumsal ve insanî özelliklerin büyük oranda yitirileceğini tahmin etmektedir.¹²⁶

Akıllı bir kişi, Musa Kazım'a göre, nefsinin arındırmaya ve rezaletlerden temizlenmeye özen göstereceğinden, meşru kazanç yollarını tercih ederek, her türlü hıyanet, yalan, rüşvetten yüz çevirerek insanlığa hizmet ve yardım eder ki, medeniyetin temel esasları da budur. Bu çerçevede dinin ilkeleri ve ahlâk, insana güzel inanç ve erdemler kazandırır, dinsizlik ise hayvanî şehvetler ve nefsanî ihtiraslar dünyasına daldırır. Dolayısıyla, birincisi medeniyetin himayecisi, ikincisinin ise insanlığın yıkıcısı olduğu bir gerçektir.¹²⁷

3. Medeniyet ve Din

İnsanîyet, Musa Kazım için, istikameti, ciddiyeti, merhameti, şefkati, her hususta adaleti, dolayısıyla yüksek ahlâk ve erdemleri gerektiren insanlık demektir. Bunu elde etmek ise din ve inançla gerçekleşir. Dolayısıyla din ve itikat olmaksızın insan, kendisini hayvanî özelliklerden kurtaramaz.¹²⁸

Nitekim medenî hayat din ile varlığını sürdürmektedir. Bu kapsamda, Musa Kazım, medenî hayatın teşekkülünün ve devamını, insanların birbirlerine yardım ve her hususta adalet ve hakkaniyetin gerçekleşmesiyle kayıtlı tutmaktadır. Aksi takdirde medeniyet yerine vahşetin hakim olması kaçınılmazdır.¹²⁹

¹²⁶ Musa Kazım, "Medeniyetin Himaye Edicisi", 137-138.

¹²⁷ Musa Kazım, "Medeniyetin Himaye Edicisi", 140.

¹²⁸ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 69-70.

¹²⁹ Musa Kazım, "Diyanetin Lüzumu", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 183.

Nihayetinde Musa Kazım'ın düşüncesinde, her ne sifatta bulunurlarsa bulunsunlar, dinsiz bir toplumun sahih bir medeniyet teşkil etmesi imkansızdır. Sahih medeniyet, yüksek ahlâk ve yüce erdemler ile, bunların da hak din ile meydana geleceği bir hakikattir.¹³⁰

VI. İSLÂM, İLERLEME VE BATILILAŞMA

Osmanlı'nın toprak kaybetmesi, coğrafyasının küçülmesi ve Batı'nın hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmesiyle birlikte İslam ve terakkî meselesi, Musa Kazım'ın hem kendi fikir cephesinde hem de muhalif cephesinde önemli tartışmalara sebep olmuştur.

Musa Kazım, ilerleme ile Avrupalılaşıma/Batılılaşma arasında bağ kurmaktadır. O, hürriyetin elde edilmesiyle örf ve milli adetlerin bırakılıp Batı'yı taklide yönelmenin ne hikmete ne de maslahata (toplumsal faydaya) hizmet etmeyeceği konusunda uyarılarda bulunur.¹³¹

1. İlerleme ve Japonya

İlerleme/Terakki, son dönem her Osmanlı aydını için önemli ve üzerinde düşünceler serdedilecek bir mevzudur. Bu çerçevede dönemin münevverleri gibi, Musa Kazım da, gelişmiş Avrupa'yı örnek alırken, ilim ve sanayinin kabul edilmesini ısrarla vurgular. Bunun dinî referanslarını kaydeder:

"...Hikmet bizim kaybettiğimiz malımız olduğu için, onu bulduğumuz yerde elbette alırız. "Hikmet, müminin kayıp malıdır. Onu nerede bulursa alır." (Tirmizi, İlim, 19; İbn Mâce, Zühd, 15; Aclunî, Keşfü'l-Hafâ, I, 435, hadis nr. 1159) Fakat, onların bütün âdet ve ahlâkını, geçim yollarını ve hayat tarzını kabul edemeyiz. Zira, sonra zarar görürüz. Bir kavmin ilim ve teknolojisini kabul etmek; o kavmin bütün âdet ve ahlâkını, hayat tarzını ve geçim şeklini kabul etmeye bağlı değildir. Nitekim, bizim gibi Japonlar da bundan otuz yıl önce ilimlerden ve bugünkü sanayiden habersiz idiler. Çünkü, gaflette idiler. Birdenbire gözlerini açtılar. Avrupa ilim ve sanayini alarak memleketlerinde uygulamaya başladılar. Az zaman içerisinde Avrupalılara eşit oldular ve hatta bir çok konularda onları geçerek, bütün medeniyet âlemini hayrette bıraktılar. Halbuki, Avrupa âdet ve ahlâkından hiçbir şeyi

¹³⁰ Musa Kazım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 70.

¹³¹ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 334.

memleketlerine kabul etmediler. Hayat tarzı ve geçim şekillerini, hatta giyim tarzlarını bile aslâ değiştirmediler."¹³²

Bir memleketin ilim ve sanayisini taklit, aynı memleketin ahlâkını ve hayat tarzını benimseyip taklit etmeyi gerektirmez. Bu düşünceden hareketle Musa Kazım, bu ikisi arasında doğrudan bir ilişkinin söz konusu edilemeyeceğini belirtir. Çünkü her toplumun kendine özgü bir yaşam tarzı ve geçim yolu ve adeti bulunmaktadır. Fakat memleketin ve toplumun kendine mahsus sanatı, fenni ve ilmi yoktur. İlim ve fenler, bütün insanların ve toplumların ortak çalışmasının ürünüdür. Dolayısıyla, ilimler ve sanayi ile hayat tarzı, âdet ve ahlâk arasında bir ilişki kurulması makul değildir.¹³³

Günümüzde de zaman zaman model ülke gösterilen ülke, Musa Kazım'ın döneminde Japonya'dır. Nitekim onun şu sözleri bunu yansıtmaktadır:

*"Bize lazım olan şey, Japonlardan ibret alarak, Avrupa'nın ilim ve sanayisini bütün kuvvetimizle ve tam bir süratle alıp kabul etmeye ve bunları memleketimizde harfiyen uygulamaya çalışıp gayret etmekle beraber, onların âdetleri ve ahlâkını, geçim yolları ve hayat tarzlarını taklit etmekten kaçınmaktır. Çünkü, eğer biz şu derin zaafımızla beraber, bir de kendi milli âdetlerimizi terk ederek, Avrupa âdetlerini ve hayat tarzlarını taklit etmeye kalkışırsak, ilerleme ve yükselme şöyle dursun, daha sonra kendi mevcudiyetimizi temelinden yok edeceğimiz şüphesizdir."*¹³⁴

2. Batılılaşma

Musa Kazım'ın batılılaşma reçetesi, dikkat çekmiştir. O batılılaşmanın caiz olacağı alanlarla olmayacağı alanları birbirinden ayırarak ortaya bir ölçek koymuştur: *"Gelenek (örf), yani üzerinde nas (Kur'an ya da hadis yargısı) olmayan işlerde de nas hükmündedir. Fakat örf, sadece muamelat (sivil hukuk alanı) üzerine değil, yaşamın bütün alanı üzerine olduğundan onlarda nassa dayalı şeriatın alanına girer! Ergo: Kur'an ya da hadis yargılarının dışında olduğunu Sait Halim Paşa'nın bile kabul ettiği örfler alanında bile batılılaşmak olmaz! Örneğin, Kur'an ya da*

¹³² Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 336.

¹³³ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 336-337.

¹³⁴ Musa Kazım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 337; krş. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 420.

hadiste fes hakkında tek söz olmadığı halde, yani başa giyilecek şey şeriat dışı bir konu olduğu halde ve fes giymek şunun şurasında 75–80 yıllık bir gelenek olduğu halde, onun yerine şapka giyilmesine şeriat cevaz veremezdi!”¹³⁵

Düşünürümüz batılılaşmanın tamamen bir kopya ve taklitçiliğe dönüşmesinden kaygılıdır. Bunu da faydalı ve ülkenin menfaati için uygun görmez. Çünkü bir toplumun ve ülkenin kendine ait milli âdet, ahlâk ve hayat tarzını başka bir ülke ve topluma uygulamak tabiat kanunlarını değiştirmektir. Bu ise imkansızdır. Musa Kazım, bu noktada, örnek olarak Avrupa giyim tarzını vermektedir. Avrupalı kadınların giyim şeklinin, tesettür sebebiyle, kendi toplumunun kadınlarıyla uygunluk göstermediğini belirtmektedir. Aynı şekilde ulema sınıfı, Avrupa ruhanî alimlerinin giydiği elbiseyi giyemez. Çünkü buna dinî hükümler izin vermez.¹³⁶

Batılılaşmanın şekil üzerinde yapılmasına itiraz eden ve bunun tehlikelerine dikkat çeken Musa Kazım, hürriyetin milli varlığın imhasına kurban edilmemesini ister:

“...Hür olduk” diye, bütün kendi milli âdet ve hayat tarzımızı terk ederek, Avrupa hayat ve âdetini harfiyen taklide yeltenmek, kendimizi “Hürriyet” adı altında, müthiş bir takım esaretlere atmaya sonra kendi milli varlığımızı imha etmeye çalışmaktan başka bir şey değildir.”¹³⁷

Dolayısıyla onun temel kaygısı, insanîyet ve medenîyet ile ilişkisi olmayan çirkin âdetlerin kabul edilmesi, maddî ve manevî onarılmaz zararlara sebebiyet teşkil ettiği için terk edilmelidir.¹³⁸

Diğer taraftan Musa Kazım, ülkenin ve toplumun içinde bulunduğu geriliğin ve bunun neden olduğu problemlerin kökeninde İslâm'ın değil, bizzat atalet ve tembelliğin yattığını düşünür. Zira beşikten mezara kadar ilmi emreden ve kaybettiğimiz hikmeti nerede bulursak almamızı isteyen bizim dinimiz İslâm'dır. Ancak Musa Kazım, medenîyet adına, Avrupa'da

¹³⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 420.

¹³⁶ Musa Kazım, “Güzel Milli Âdetler Konusu”, 337.

¹³⁷ Musa Kazım, “Güzel Milli Âdetler Konusu”, 338.

¹³⁸ Musa Kazım, “Güzel Milli Âdetler Konusu”, 338.

her ne rezalet varsa alınıp memlekete ithal edilip halka benimsetilmeli diyenlere de şiddet karşı çıkmaktadır.¹³⁹

O, şu soruyu sorarak cevabını vermeye çalışır: *"Bu durumda Batı'nın gerek edebiyatından, gerek felsefesinden hiçbir şey alıp iktibas etmeyecek miyiz? Hikmeti nerede bulursak onu kendi malımız gibi almaya ve ilmi Çin'de bile olsa gidip onu tahsil etmeye dinen görevli olduğumuz için Batı'da olsun, Doğu'da olsun, bize yararlı olan bir şeyi pekala alıp iktibas edeceğiz. Buna kimsenin hiçbir diyeceği yoktur. Fakat ahlâk ve milli adetlerimize aykırı ve zararlı olan şeyleri de kesinlikle reddeceğiz."*¹⁴⁰

3. İslâm ve Terakkî

Batılılaşmanın olumsuz etkileri hususunda hassasiyeti bulunan Musa Kazım, alternatif düşüncelere de kapı aralar. Özellikle de dönemin popüler konusu *"İslâm terakkiye mani midir?"* sorusu etrafında kümelenen meselelere ilgisi oldukça fazladır.¹⁴¹

Bu çerçevede Musa Kazım'ın başlıca özelliği, din alanında bir takım yeniliklere kapı aralanması gerektiği kanaatini taşımasıdır. Zira mevcut uygulamalar, İslâm'ın özü ile bağdaşmamakta, çağın ilerlemeleri karşısında dine dayalı kurumlar yetersiz kalmaktadır.¹⁴²

İslâm dünyasının gerilemesinin sebepleri hususunda bir takım tespitlerde bulunan Musa Kazım, mevcut durumun müsebbibi olarak dini değil, Müslümanların uygulamaları görür:

"Bir çok asırlardan beri, istibdat kabusunun İslâm âlemi üzerinde meydana getirdiği müthiş tahripler sonucu olarak, Müslümanların her yerde, her konuda diğer toplumlardan geri kalmış olması ve bu yüzden bir çok İslâm devletinin yıkılmış bulunması ve İslâm âlemine teselli kaynağı ve dayanak olacak yalnız Osmanlı devleti kalmış ise de onun da kötü istibdatı sebebiyle, hayat ve ölüm arasında bir dereceye düşmüş olması ve bu devletin güç ve kudretini iade etmek ümidiyle Meşrutiyet elde

¹³⁹ Musa Kazım, "Hakikati Beyan", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 148.

¹⁴⁰ Musa Kazım, "Hakikati Beyan", 150.

¹⁴¹ Musa Kazım'la çağdaş olan Şemseddin Günaltay'ın da bu soruya verdiği cevaplar bulunmaktadır. Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, 56-58.

¹⁴² *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085.

edilmiş ise de Meşrutiyet'in ilanından sonra meydana gelen iç ve dış ihtiraslar sebebiyle, memleketin her tarafında nifak ve ikiliğin bütün dehşetiyle baş göstermesi ve bu yaygın felaket halinin sonunda Balkan savaşına sebebiyet vermesi ve Devlet-i Aliyye'nin akıl ve hayale gelmeyen bir yenilgiye uğraması, İslâm dini aleyhinde bir takım bâtil düşüncelerin yayılmasına yol açmıştır. İslâm dini ilerlemeye (terakki) mani imiş!... Ne büyük bir iftira, ne büyük bir bühtan! Zira, İslâm dini ilerlemeye engel değil, bilakis ilerlemeyi emredici ve yükselmeye yönelticidir. Çünkü bu din, bir milletin medenileşmesi ve ilerlemesi için gereken metot ve esasların tamamını içermektedir.¹⁴³

İslam dünyasını geriletken ve coğrafî olarak daraltan sıkıntılar karşısında Musa Kazım, bir noktayı öne çıkarmaktadır ki, bu da şuradır. Bu uygulamanın terk edilmesi, İslâm ülkelerini geriletmiş ve müstebit yönetimlerin başa geçmelerine sebep teşkil etmiştir. Yapılması gereken, Musa Kazım'a göre, bir tür yönetim usulü olan şuraya hayatiyet kazandırmaktır:

"Gerçekte, bu esaslardan birisi ümmetin şûrâsıdır (şuray-ı ümmet). Ümmetin istişare etmesinin meşruluğu, Kur'ân-ı Kerim'in, "Her işte ümmetinle müşavere et." Âl-i İmran, 159) ve "Bütün Müslüman işi, aralarında şuradan ibarettir. Yani Müslümanlar bütün işlerini ve muamelelerini danışma ile çözmeye ve halletmeye memurdur." (Şûrâ, 38) mealindeki iki âyet-i kerimesiyle sabit olmuş ve binaenaleyh Hz. Peygamber bu ilahî emre boyun eğerek, ümmetin çözümledikleri gibi, kendisinden sonra gelen sahabelerde bu yüce yoldan giderek, insanların bütün önemli maslahatlarını, adı geçen yolla halletmeye son derece özen göstermiştir."¹⁴⁴

Gerçekte, İslâm dinin koyduğu ümmetin şurası, zamanımızdaki ümmetin şurası tarzında değildi. Fakat, netice itibarıyla şimdikinden daha faydalı ve daha yüce idi. Daha yararlı idi. Zira, o zamanın şura üyeleri vatanî görevlerini tam bir ciddiyetle ve ücretsiz yerine getirdikleri halde, zamanımızın şura üyeleri, verilen görevlerini önemli bir miktara ulaşan ücret karşılığında yerine getirmektedirler. Daha yüce idi. Çünkü, onlar şahsî veya kavmî ihtiraslardan ve hasis menfaatlerden tamamıyla temiz iken, şimdikilerden bir çokları bu gibi kötü hasletlerden

¹⁴³ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 343.

¹⁴⁴ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 343.

kendilerini bir türlü kurtaramamaktadırlar ve bu yüzden yarar yerine, memlekete zarar vermekten uzak kalamamaktadırlar.

Bu iki şûrâ arasında başka bir açıdan da büyük fark vardır. Zamanımızda şûrâ-yı ümmetin oluşma yeri saltanat merkeziyle sınırlı, hususî bir yer ve toplantı süresi yılın birkaç ayına münhasır olduğu halde, o zamanlarda şûrâ-yı ümmetin toplanma mahalli bütün mahalle mescitleri, Cuma ve Bayram Camileri, namazgâhları ve yılda bir defa İslâm âleminin her tarafından gelen ve hacıların toplandığı Arafat dağı olup, bunların her biri şûrâ evi idi.

Zamanın geçmesiyle, İslâm âleminin başına çöken istibdat kabusu, bu önemli danışma yerlerini yalnız ibadet ve duaya hasretti. Ve bu şekilde bütün ümmetin dilini bağladı. İşte bunun sonucu olarak nihayet, İslâm âlemi türlü türlü felaketlere maruz kaldı. Özet olarak; İslâm dini, medeniyetin temelini teşkil eden ümmetin şûrâsı sağlam ilkesini, uyulması gerekli önemli bir kural olmak üzere, gayet geniş bir şekilde koymuş iken, maalesef sonradan ortaya çıkan baskıcıların, bu sağlam ilke işlerini gelmediğinden, bu güzel prensip tamamıyla iptal edilmiş ve onun yerine keyfi idare ortaya konulmuştur ki, İslâm âleminin başına gelen felaketlerin yegane sebebi de budur.¹⁴⁵

Özetle, İslâm ilerlemeye engel değildir. İslâm dünyasındaki gerilemenin en büyük sebebi, Musa Kazım'a göre, şûrayı terk etmesidir. Dolayısıyla zorba ve baskıcı yönetimlerin panzehiri, danışma müessesesine tekrar işlerlik kazandırmaktır. Nitekim düşünürümüzün bu temennisi tüm İslâm coğrafyasında gerçekleşmemiş olsa bile, Türkiye bu hususta önemli mesafeler kaydetmiştir.

VII. DİN TASAVVURU VE FİLOZOFLAR

Din kelimesi, sözlükte itaat, ceza ve karşılık, alışkanlık ve adet gibi birçok manalara geldiğini belirten Musa Kazım, ıstilahî anlamı da şöyle verir: "İnsanları kendi ihtiyar ve iradeleriyle hayırlı işlere ve güzel davranışlara sevk eden bir vaz-ı ilahi ve bir kanun-i subhani"dir.

Din, Musa Kazım'a göre, insanların birbirine yardımını sağlar, hak ve adaleti gerçekleştirir. Bunu insanlık sevgisi veya siyaset

¹⁴⁵ Musa Kazım, "İslâm ve Terakki", 344.

orkusu sağlayamaz. Din, insanı her türlü zulüm, haksızlık, nifak gibi rezâletlerden sakındırır.¹⁴⁶

Din, insanları kendi irade ve ihtiyarları ile kendi haklarında sadece hayırlı olan işlere yönlendiren ilahî bir kanun ve düzendir. Böyle bir kanunun maslahat ve hikmete uygun olması bir hakikattir. İslâm dini de böyle ilahî kanunları vazedenden bir dindir. *"Çünkü bu dinde emredilen şeylerin bütünü insanlar için şüphesiz yararlı olduğu gibi, yasaklanan şeylerin tamamı da bütün insanlar hakkında zararlı olduğu apaçıklık derecesindedir. Bugün bu hakikat bütün akıl sahiplerinin kabul ettiği gerçeklerdendir."*¹⁴⁷

Dinî Hükümler, Kurallar ve Filozoflar

Musa Kazım, din ile felsefeciler arasındaki buluşma noktalarını tespiti çalışır. Bu çerçevede, insan varlığının bekâsını ve mutluluğu elde etmesine yegane vesile ve müstakil sebep olan şeyin, insanların tedbiri ve yaşam şartlarını düzeltme işi olduğu ve dinlerin her şeyden çok bunları korumayı öğrettiğini felsefeciler bilmektedir. Yine felsefeciler, insanın ahlâkî ve nazari erdemleri ve amelî sanatları elde etmeleri için dinlere uymanın zaruri bir iş olduğunu bilirler. *"Çünkü, insan hayatı yalnız dünyada amelî sanatlarla, hem dünyada ve hem ahirette ancak nazari faziletlerle ve bu iki hayatta ise ancak ahlâkî faziletlerle, ahlâkî faziletler de sırf marifetullah ile, marifetullah da sırf ibadetlerle ve itaat edilecek dinî hükümlere tutunmakla ve ahiret işlerini hatırlamak ve haram kılınmış şeylerden kaçınmakla mümkün olabilir."*¹⁴⁸

Felsefeciler, amelle ilgili olan bütün dinî hüküm ve kuralların, medeniyetin meydana gelmesinde gerekli olduğunu bilirler. Bütün dinlerin, öte dünyaya ait hayatın varlığı hakkında ittifak içinde olduğunu söyleyen Musa Kazım, itilaf noktalarının ahiret mutluluğuna ulaştıracak eylemlerde olduğunu belirtir.¹⁴⁹

Dinler, ortak bir yol ile insanları hikmet ve saadet yönüne sevkeder; felsefe ise yalnız hikmeti öğrenmeye kabiliyetli insanlara

¹⁴⁶ Musa Kazım, "Diyanetin Lüzumu", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 183.

¹⁴⁷ Musa Kazım, "Eşyanın Hakikatini İspat", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 208.

¹⁴⁸ Musa Kazım, "İbn Rüşd'ün Felsefî Metodu ve İmam Gazalî ile Bazı Konulardaki Münazarası", *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 256.

¹⁴⁹ Musa Kazım, "İbn Rüşd'ün Felsefî Metodu ve İmam Gazalî ile Bazı Konulardaki Münazarası", 256-257

saadet mesleğini öğretir. Dolayısıyla dinî hükümlere bağlanmak herkese bir zorunluluktur(vacip).¹⁵⁰

Nitekim İskenderiye’de ilim ve fenlerin eğitimi ile meşgul olan filozoflar (hükemâ) kendilerine İslâm dini ulaştınca hemen kabul ettiler. Diğer taraftan Musa Kazım, vahiy sahibi nebilerin hepsinin hakîm olduğunu hatırlatır. Hakikatte *“Her nebi hakîmdir. Her hakîm nebi değildir.”* sözü bir gerçeği yansıtmaktadır. Gerçekte her hakîm ise nebi değildir.¹⁵¹

Bu noktada düşünürümüz, akıl ve din (şeriat) ilişkisine girerek kadim meseleyi tartışır:

“Ancak ‘Alimler, nebilerin vârisleridir’ (Buhari, ilim, 10; Ebu Davud, ‘ilim’, 1) hadisine uygun olan kişiler, ancak hakîmlerdir. Geometri gibi burhanî sanatların başlangıcında ‘Kaynaklar’ ve ‘Konuların Metodu (Usûl-i mevzûa) olunca, vahiy ve akıldan alınan dinlerin başlangıcında da bunların bulunması öncelikle sabittir. Vahiyden meydana gelen her şeriata akıl karışıp hatta aklın zahirine aykırı olan yönlerine en güzel şekilde tevil dahi etmiş ise de bu dünyada yalnız akıl ile bir ‘şeriat (din)’ olabileceğini kimse kabul etmemiştir. Zira, sırf akıl ile olan şeriat; hem akıl, hem de vahiy ile olan şeriattan çok noksandır. Binâenaleyh, bütün hakîmler, ‘Ameli prensiplerin yani amelle ilgili olan şeylerin, peygamberleri taklit yoluyla alınması vaciptir’ diye inanmışlardır. Çünkü, amelin varlığına delil, şer’î amellerden meydana gelen faziletlerin varlığından başka bir yol yoktur. Yani, adı geçen faziletler, o amellerin vacip olduğuna sağlam bir delil olup, ondan başka burhan yoktur.”¹⁵²

İnsan, imanı daima musibet ve sıkıntılı anlarında kendisine en şefkatli bir yardımcı ve en merhametli bir destekçi olmak üzere kabul etmiştir. Eğer iman olmasaydı, elem ve ızdırap çekenler sabredemezlerdi. Nitekim iman lütfundan nasiplenmemiş kimseler, cismanî lezzetlerin esiri olmuş veya onu elde edememiş insanlarda intihar eğilimleri daha fazla gözükmektedir.¹⁵³

¹⁵⁰ Musa Kazım, “İbn Rüşd’ün Felsefî Metodu ve İmam Gazalî ile Bazı Konulardaki Münazarası”, 257.

¹⁵¹ Musa Kazım, “İbn Rüşd’ün Felsefî Metodu ve İmam Gazalî ile Bazı Konulardaki Münazarası”, 257.

¹⁵² Musa Kazım, “İbn Rüşd’ün Felsefî Metodu ve İmam Gazalî ile Bazı Konulardaki Münazarası”, *Külliyât* (Musa Kazım Efendi) içinde, Ankara 2002, 258.

¹⁵³ Musa Kazım, “Diyânetin Lüzumu”, 184.

VIII. KADIN, EŞİTLİK, TESETTÜR VE TAADDÜD-İ ZEVCÂT

1. Kadın ve Tesettür

Kadın ve tesettür konusu, günümüzde tartışıldığı gibi, Musa Kazım'ın yaşadığı dönemde münakaşa edilen mevzulardan biridir. İslâm'ın "liberal" açıdan yorumlayan bir kimse olarak Musa Kazım, tesettür konusunda çok hassastır. Bu konunun ihmal edilmesi ve hafife alınmasından oldukça rahatsız olmuş ve toplumu uyarma yolunu sürekli kullanmıştır. Onun şu sözleri konuya bakışının ne kadar ciddi olduğunun bir göstergesi durumundadır:

"Kanun-ı Esâsî'mizin ilan olunması üzerine, bazı yerlerde kadınların örtünmesi emrine uyulmamaya başlandığı, ne yazık ki görülmekte ve bu yüzden Müslümanlar arasında bir büyük fitnenin ortaya çıkmasının, şaşılacak bir kuvvete ulaştığı işitilmektedir. Bu da tabii bir şeydir. Çünkü, yüzlerce milyon Müslümanın canlarından daha aziz, ruhlarından daha mukaddes bildikleri bir yüce dinin hükümlerinden şer'î bir hükme karşı, Müslüman adı altında bulunan bazı kimseler tarafından, bu gibi aldırılmazlık gösterilmesi ve hatta bunun tahkire kadar vardırılması, bütün Müslüman halkın mukaddes haklarına tecavüz demek olmakla, böyle manasız bir işten, bir hiçten dolayı, dünyanın her tarafında bulunan bütün Müslümanların dinî hisleri galeyana geleceği apaçık işlerdendir.

Bununla beraber, bazı Müslümanların böyle bir uygunsuz bir hale cüret etmeleri, her türlü dünyevî saadetimize hüccet bildiğimiz ve korunmasına yemin ettiğimiz Kanûn-ı Esâsî hükümlerine de aykırı olduğundan, hükümetimizin bu konuda etkili tedbirlere tevessül etmesi lazımdır. Zira, Kanûn-ı Esâsinin dördüncü ve on birinci maddeleri hükmünce, Osmanlı Devleti'nin dinî, İslâm dinidir ve Padişah Hazretleri hilafet sebebiyle, İslâm dinini hâmisidir. Bu devletin dini, İslâm dini olup, Padişah Hazretleri de bu dinin himaye edicisi olunca, yüce devletin vatandaşlarından olan her Müslüman, bu yüce dinin bütün hükümlerine uymaya mecbur olduğu gibi, aksi taktirde icra kuvveti demek olan hükümetimiz de o gibi kimseler hakkında zorlayıcı tedbirler almaya mecburdur. Zira, bu yüce devletin vatandaşlığına sahip olan bir Müslümanın, dinî hükümlerden birine riayet etmemesi ve o hükmü tahkire kadar varması, Kânun-ı Esâsî'mizin şu iki önemli maddesi hükümleriyle telifi kâbil olamayacağından, bu gibi kimseleri hükümetimizin

*terbiye etmeye ve haddini bildirmeye mecburiyeti, kendisine düşen önemli görevlerdendir.*¹⁵⁴

Görüldüğü gibi Musa Kazım, örtünme konusunda tavizsizdir. Bu hususta haddi aşanların gerekli görülürse cezalandırılmasını talep etmektedir.

Musa Kazım'a göre, İslâm'ın emirlerinden birisi tesettürdür ki, bu da Müslüman kadınların mahremlerinin dışındakilerine saçları da dahil, vücutlarını zinetten uzak bir şey ile, şehveti çekmeyecek bir örtü ile örtmekten ibarettir.¹⁵⁵

Musa Kazım, tesettürün hikmet ve maslahata uygunluğunu insanî ve medenî zorunluluklarla ilişkilendirir:

"Dinimizin diğer hükümleri gibi, bu yüce hükmü de hikmet ve maslahata uygundur, insanî gerek ve medenî zaruretlerdendir. Bu da çeşitli açılardan sabittir:

Birincisi: Kadınlar yaratılış bakımından nazik ve erkeklerin taarruzlarına hedef olduklarından, onlar hakkında yabancılardan tesettür, kendileri için büyük bir nimet, büyük bir şefkat eseridir. Çünkü, bütün güzelliği ile bir kadının, bilhassa genç ve güzel bir kadının şehvetli bakışlara kendisini arz etmesi ve özellikle bütün şehvî kuvvetlerin insan bedeni üzerinde tam bir dehşet ve şiddetle hüküm sürdüğü böyle bir zamanda erkeklerle, hem de kendisi ile gayr-ı meşrû münasebetlerde bulunmak arzusuna son derece mağlup ve düşkün olan erkekler ile sohbette bulunması, onun kadınlık değerini noksanlaştırmaktan başka hiçbir sonuç vermez.

İkincisi: bilinmektedir ki, bir ailenin mutluluğunun temini iki tür önemli göreve bağlanmıştır. Bunlardan biri ev işleri, diğeri ev dışı işleridir. Bu iki tür görevi yalnız hanım yerine getiremeyeceği gibi, yalnız koca da ifa edemez. Şu halde, bu görevleri taksim etmek gerekir. Ev işlerini kadına, ev dışı işleri de kocaya yüklemek lazım gelir. Bunun aksi olmaz. Zira kadınların aslî yaratılışlarındaki nezaket ve zarâfet gereğince, onların bir takım güç işlerden olan dış görevler ile meşgul olmaları, hikmet ve maslahata uygun

¹⁵⁴ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 318.

¹⁵⁵ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 319.

olamayacağı gibi, erkeklerin ev işleri ile meşgul olmaya kendilerini hasretmelerini de hiçbir akl-ı selim kabul edemez.”¹⁵⁶

Dönemin toplumsal ve ailevî şartlarının da etkisiyle Musa Kazım, kadınların çalışma alanlarını ve sosyal fonksiyonlarını ihmal ederek şu abartılı sözleri ileri sürer:

“Bir de kadınların yaratılış gayeleri, sırf onların dünyaya çocuk getirmek ve o çocukları bir süre terbiye etmekten ibarettir. Binâenaleyh, eğer kadınlar ev dışı işlerle meşgul olmaya kendilerini hasredecek olurlarsa, kadınların yaratılışlarındaki bu önemli hikmet ve büyük maslahatın ortadan kalkacağı ve bu hal daha sonra insan neslinin dünyadan kesilmesine sebebiyet vereceği şüphesizdir.”¹⁵⁷

Ancak Musa Kazım'ın bu sözlerini kaleme almadan önceki bir zamanda (1867), İslâmî duyarlılığı ön planda olan bir başka düşünürümüz Namık Kemal ise, *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanan makalesinde âdeta bu sözleri bir cevap verir durumdadır:

“Günümüzde kadınlarımız çocuk doğurmak dışında insanlığa bir yararları yokmuş gibi görülüyor. Müzik aletleri ya da mücevherler gibi yalnızca zevk almaya yaradıkları düşünülüyor. Ancak türümüzün yarısını ve belki de yarıdan fazlasını teşkil ediyorlar. Kadınların başkalarının güç ve gelişimine katkılarının önünü almak kamusal işbirliğinin temel kurallarına, millî topluluğumuzu bir yanı inmeli insan vücudu gibi sakatlayacak derecede ters düşer. Oysa kadınlar entelektüel ve fiziksel kapasiteleri açısından erkeklerden daha aşağı değildir. Eski çağlarda kadınlar, savaş dahil, erkeklerin bütün faaliyetlerine katılırdı. Taşrada kadınlar hâlâ tarım ve ticaret işlerine katılır...aramızdaki kadınların sosyal haklardan yoksun olmasının nedeni, tamamen cahil, haktan, görevden, yarardan, zarardan anlamaz görülmeleridir. Kadınların bu durumdan bir çok kötü sonuç doğuyor, bunların ilki de, durumlarının çocuklarının kötü yetişmesine yol açmasıdır.”¹⁵⁸

Görüldüğü gibi, kadın konusunda, İslamcı düşünce taşıyan münevverler arasında, birbirinden farklı ve zıt fikirlerin varlığı söz konusudur.

¹⁵⁶ Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 319.

¹⁵⁷ Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 319.

¹⁵⁸ Bernard Lewis, *300 Yıldır Sorulan Soru: Hata Neredeydi?*, çev: H.Ö. Turgan, S. Bilbaşar, İstanbul 2004, 97. (naklen: Bernard Lewis, *A Middle East Mosaic: Fragments of Life, Letters and History*, New York 2000, 192)

2. Kadın Erkek Eşitliği

Kadınların, tesettüre dikkat etmeleri hususunda uyarılarda bulunan Musa Kazım, aynı zamanda onların hakları konusunda da hassastır. Nitekim o, bir kadının örtülü olmakla hiçbir meşru hakkını kaybetmeyeceğini hatırlatır. Erkekler hangi haklara sahipse, kadınlar da aynı haklara sahiptir. Örneğin bir erkek malından istediği gibi tasarruf edebilir, aynı şekilde kadın da kendi malından dilediği şekilde tasarruf edebilir. Bir erkek aile görevlerini ihmal ve ihlâl etmemek koşuluyla, meşruiyet dairesinde medeni zevklerden alabilir, kadın da benzer şekilde aynı haklara sahiptir.

Kadınlar, Musa Kazım'a göre, -o dönemin koşullarında-kendilerine ait dinlenme yerlerine gidebilirler. Kendi aralarında cemiyetler teşkil ederek, birbirlerine konferanslar verebilirler. İslâm, bu ve benzeri eylemlere kesinlikle mani olmaz. Kadınlar tesettüre riayet ettikleri taktirde medenî etkinliklere katılabilirler. İlim ve eğitim haklarını kullanabilirler. Zira ilim, kadın ve erkeklerin her ikisine de farzdır.¹⁵⁹

Ancak, Musa Kazım, belki dönemin de değer yargılarının etkisiyle, kadınların yüksek okula gitmeleri hususunda bazı çekincelere sahiptir:

"İlimleri tahsil etme yerleri olan okullara devam hususunda, kadınlar ve erkekler arasında biraz fark vardır. Erkekler ilk, orta ve liselerde okuduktan sonra, bunların hepsinin üstünde olan yüksek okullarda ve üniversitelerde okumaya da mecburdurlar. Bu mecburiyet, umumî değilse de bir kısım erkekler hakkında zaruridir. Halbuki kadınlar böyle değildir. Kadınların yaratılışındaki hikmet, onların bir erkekle evlenerek dünyaya çocuk getirmek ve sonra o çocukları terbiye etmek ve ev işlerini düzeltmekten ibarettir. Kadınların bu görevleri hakkıyla yapabilmeleri ise, öyle yıllarca yüksek okullara devam etmelerini gerektirmez. Çünkü, bu görevleri öğrenmek için ilk, orta ve liseler yeterlidir. Ondan sonra, bir hanım kızın kendine uygun bir erkekle evlenmesi ve boş yere zaman harcamaması gerekir".¹⁶⁰

Kadınların üniversiteye gitmeleri konusunda engeller ve bahaneler ileri süren Musa Kazım, bu konuda kendisiyle bir çelişki

¹⁵⁹ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 320-321; ayrıca bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 446.

¹⁶⁰ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 321.

içerisinde girmektedir. Zira bir taraftan ilim, kadın ve erkeklere farz derken, diğer taraftan kadınların yüksek okul okumalarını sınırlar getirmektedir. Aslında Musa Kazım, bu çelişkinin de izah etmekte zorlanmaktadır:

“İlim tahsili kadınlara da gereklidir. Çünkü, câhil bir kadının, gerek ev işlerini layık şekilde, gerek çocuk terbiyesini meşru metotlar ve koruyucu sağlık kuralları çerçevesinde yerine getirmeye gücü yetmez. Fakat, insan nevinin devamı ve insanların çoğalmasının yegâne vesilesi olan evlilik meselesi, bir kadına düşen görevlerin en birincisini teşkil ettiğinden; ilk, orta ve lise tahsillerini yaptıktan sonra, buna kanaat etmeyip de erkekler gibi üniversitelere devam edecek ve oralardan mühendis, mimar vs. olarak çıkmaya çalışacak olursa, yaratılışına terettüp eden görevi kötüye kullanmış, daha sonra insanlığa ihanet etmiş olacağı şüphesizdir.

Biz, “Kadınlar üniversitelerde okunan ilim ve fenleri hiç okumasınlar.” demek istemiyoruz. Çünkü, ilim tahsili için bir sınır yoktur. En büyük fazilet de ilim ve marifettir. Fakat, erkekler hakkında bile herkesin, ayrı ayrı olarak, bütün ilimleri tahsil etmesi imkân dışındadır. Bu mümkün olsa bile, hikmete uygun değildir. Zira, bir memlekette herkes yüksek ilimleri tahsil etmeye kalkışacak olursa, aşağı sanatlara rağbet edecek kimse kalmaz ve bu durumda o memlekette mutluluktan eser bulunmaz. Bütün erkekler için bile yüksek ilimleri tahsil, hikmet ve maslahata uygun olmayınca, bunun kadınlar için hikmet ve maslahata uygun olmayacağı öncelikle kalır. Binaenaleyh, bir hanım kız kendi aslı görevleriyle ilgili ilk, orta ve lise tahsillerini tamamladıktan sonra, hemen bir erkekle evlenmesi, medeniyetin gereklerinden bulunmakla, evlendikten sonra arzu ederse, işlerinden vakit buldukça, kendi evinde yüksek ilimleri de tahsil edebilir. Bu fazla, saygıya değer bir meziyettir. Bir kadın eğer gücü varsa, bunu da elde edebilir. Dinimiz buna engel olmaz, bilakis teşvik eder. İslâm dini, kadınlarımıza son derece şefkat ve merhamet göstermiş ve onların bütün haklarını teminat altına almıştır. Bundan başka, bir çok imtiyazlar da bağışlamıştır. Netice olarak, bir erkek hem kendi nafakasını, hem karısının ve çocuklarının muhtaç oldukları her şeyi temine mecburdur. Halbuki, bir kadın bunlardan hiçbirini temine mecbur değildir. Nafaka, ev vb. şeyleri temin etmek, sadece erkeklere yüklenmiştir. Bir kadının evlenmeden önceki bütün masrafları babasına aittir. Babası yok ise kardeşine aittir. O da yok ise, babasından da kendisine bir mal intikal etmemiş ise devlete (beytü'l-mal) aittir. Evlenmeden sonra da hüküm böyledir. Yani kocasına, ölmüş ise, malı da yok ise babasına, kardeşine, yakın

akrabalarına (zî rahm-i mahrem), bunların da malî bulunmadığı taktirde yine devlete aittir.

İşte görülüyor ki, İslâm dininde bir kadın hiçbir zaman geçim konusunu düşünmeye mecbur değildir. Hatta, bir kadın yemek pişirmeye, çamaşır yıkamaya, bazı şartların bulunması halinde çocuğunu emzirmeye bile –diyanet açısından mecbursa da– hükmen mecbur değildir. Yani, bunları yapmak için hakimnin zorlamaya yetkisi yoktur.¹⁶¹

Musa Kazım, kadınlara İslâm dininden başka hiçbir din ve ideolojinin bu kadar geniş hak ve imtiyazlar vermediğini ifade eder. Bununla birlikte o, dönemin önde gelen kadın münevverlerinden olan Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'dan saygı (hazretleri ifadesini kullanarak) ile bahsederek, onun kadınların ticaret yapabilecekleri hususundaki görüşlerini nakleder. Tesettüre dikkat etmeleri şartıyla kadınların bir çok İslâm beldelerinde ticaretle uğraştığını belirten Musa Kazım, yine de onların dinen bu gibi işlerle yükümlü olmadıklarını tekrarlar. Ona göre "...kadınların böyle erkeklere mahsus olan görevlerle meşguliyetleri, kendi asli görevlerini ihlâl etmeye sebep olacağından, onların bu gibi şeylerle meşgul olmaları hikmet ve maslahata uygun değildir."¹⁶²

Musa Kazım Efendi, kadınlar, tesettür, birden fazla kadınla evlilik (taaddüd-i zevcât) ve boşanma (talak) gibi konularda niçin makaleler kaleme aldığına dair sebepini şu sözlerle anlatır:

"Kadınların Tesettürü başlığıyla, Sırât-ı Müstakîm adlı haftalık dergide haftalık dergide makale yazma maksatlarımızdan biri, belki de birincisi, hem İslâm dininin emir buyurduğu kadınların örtünmesi, çok kadınla evlilik (taaddüd-i zevcât) ve boşama (talak) gibi meselelerine karşı, öteden beri Avrupa edebiyat ve felsefe çevrelerinden gösterilen hücumlara ve bu konuda aleyhimize yapılan alaylara ve hatta bu üç meseleden dolayı, biz Müslümanları bütün medeniyet âlemine, "Vahşi bir kavim, zalim bir millet!" diye tanıtmak için harcanan gayretlere, yazılan sözlere karşı savunmada bulunmak; hem de şu zayıf fikirleri "örnek" edinip de onların peşinden gitme meylinde bulan ve Kanûn-ı Esâsî'nin ilanı üzerine bu eğilimlerini ortaya çıkarmaya yeltenen bir sınıf, hem de önemli bir kadınlar ve erkekler grubunu insaf dairesine davet etmek ve bu

¹⁶¹ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 322.

¹⁶² Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 323.

*gibi hükümlerin kadınlarımız ve milletimiz hakkında bizzat hikmet ve bizzat rahmetin kendisi olduğunu göstermek idi.*¹⁶³

Kadınlar konusunda yazılarında onların kendilerine mahsus eğlence yerlerine gidebileceklerini ve kendi aralarında cemiyet kurarak konferanslar verebilecekleri ile ilgili yazıları nedeniyle eleştirilere maruz kaldığını ifade eden Musa Kazım, onlara şöyle cevap vermektedir:

*"....Asıl itirazlarımızın itirazlarının bu iki konuya yöneldiğini görüyoruz. Halbuki bunda telaş edecek, feryatlar koparacak hiçbir şey yoktur. Zira, esasen bu iki konuyu yazmaktan amacımız, bazı Müslüman kadınlarımızın ve hatta bir çok erkeğimizin dikkatlerini çekmek ve bütün dinî hükümlerimizi onlara sevdirmeye çalışmak idi. Onlara karşı demek istedik ki, "Müslüman kadınlar, sizin zannettiğiniz gibi, esir değildir. Onlar da hürdür. Onların örtülü olmalarını, bir tavuğun kümese kapatılmasına benzetmemiz bätıldır. Dinimiz onların bütün tabii ve meşru haklarını teminat altına almış ve kendilerine mahsus bir edep ve terbiye çerçevesinde, onların da o medenî zevklerden ve dünyevî lezzetlerden hissedar olmalarına engel olmamıştır. Kadınlarımızın en çok arzu ettikleri şey, erkekler gibi, dinlenme yerlerine gidip gelmek ve bazen cemiyetler yaparak, birbirine karşı konuşmalar yapmak, görüşmelerde bulunmak değil mi? Dinimiz, Müslüman kadınların bu gibi hareketlerine engel olmaz. Mesirelere gidebilirler; fakat Müslümanlığa layık bir edep ve terbiye çerçevesinde, onların da medenî zevklerden ve dünyevî lezzetlerden hissedar olmalarına engel olmamıştır. Kadınlarımızın en çok arzu ettikleri şey, erkekler gibi, dinlenme yerlerine gidip gelmek ve bazen cemiyetler yaparak, birbirine karşı konuşmalar yapmak, görüşmelerde bulunmak değil mi? Dinimiz, Müslüman kadınların bu gibi hareketlerine engel olmaz. Mesirelere gidebilirler; fakat Müslümanlığa layık bir edep ve terbiye çerçevesinde gidebilirler. Konferanslar verebilirler; fakat yine İslâmiyet'e mahsus bir edep ve terbiye dairesinde."*¹⁶⁴

Musa Kazım, kadınların sosyal ve ilmî aktivitelere katılmalarının hikmet ve toplum yararına olduğunda şüphe etmemektedir. Eğer bunun aksini ispatlayan dinî naslar varsa, kendisinin de haberdar edilmesini muhaliflerinden istemektedir:

¹⁶³ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 323.

¹⁶⁴ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 324.

“Kadınlarımızın kendilerine mahsus bir yerde toplanıp da “müsamere” etmeleri yani sohbette bulunmaları, edebî, dinî, felsefî, ahlâkî, iktisadî vs. gibi meseleler hakkında araştırmaları, bu yolda konuşmalar yapmaları ve bu gibi meselelerden haberdar olmayan kadınları, böyle yüksek konulardan haberdar etmeleri, şüphe yok ki, maslahat ve hikmete uygundur. Bunun yasaklandığına dair dinî kitaplarımızda, dinî bir problem var ise meydana konsun. Biz de görelim de hatamızı düzeltelim.”¹⁶⁵

3. Çok Kadınla Evlilik/Poligami (Taaddüd-i Zevcât)

Dinin emirlerinden olan örtünme gibi çok kadınla evlenme (taaddüd- i zevcât) ve boşanma (talâk) Musa Kazım’a göre, en çok itirazların yükseldiği meselelerdir.

Evlilikte, Musa Kazım için, iki büyük maksat vardır. Bunlardan birisi üremek (tenasül), diğeri ise iffeti korumaktır. Bu iki amaç çerçevesinde evlilik meşru olmuştur. Zira Allah dilediği sürece, bu âlemin devam ve bekâsı, insan nevinin devamına bağlıdır. İnsan türünün devamı ise üremektir (tenâsül). Tenasül de, evlilikle meydana gelir.

Musa Kazım’ın düşüncesine göre, eğer çok kadınla evlilik olmasa idi, bir çok kimsenin nesli sona ererdi. Neslin kesilmesi, sadece o kimseler hakkında bir zarar değildir, aynı zamanda bütün insanlık bu zarardan payına düşeni alacaktır. İnsan türünün muhafazası görevinde, bütün insanlar ortak olduğundan, bazılarının önemli olan bu neslin devamı konusunda hizmetle bu görevi getirmemeleri, kendileri için bir zarar olmaktan ziyade, insan türüne büyük bir ihanettir. Taaddüd-i zevcât, bu gibi kimseler için zorunludur. Bununla birlikte bir milletin, bir devletin yükselmesinin en büyük sebeplerinden birisi nüfusun artmasıdır. Taaddüd-i zevcâtın nüfus artışına etkisi ise tartışılmayı gerektirmeyecek kadar açıktır.¹⁶⁶

Neslin devamı (üreme) dışında, evliliğin diğeri gayesi iffeti korumaktır. Bazı evliliklerde bu tür problemler olabilmektedir. Bu ifadelerden hareketle Musa Kazım, erkeklerin sıkıntılarını, sadece kadınların karşılaşılabileceği hastalık ve zaafarla sınırlandırmaktadır (Halbuki aynı problemler, erkekler için de geçerlidir). Ona göre, kadının müzmin bir hastalığa yakalanması veya bir zaafa kapılması

¹⁶⁵ Musa Kazım, “İslâm’da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 324-325.

¹⁶⁶ Musa Kazım, “İslâm’da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 326-327.

gibi uzun süreli problemler, bu süre zarfında kocanın doğuştan getirdiği erkeklik özelliklerinin gereğini yerine getirememesi ve buna dayanmaması bir takım sıkıntılara sebep teşkil edebilir. Böyle durumlarda sayıları az da olsa bazı erkekler, gayr-ı meşru ilişkilere başvurarak kendi ailelerini ve aynı zamanda kendilerini de sıkıntılara sürükleyebilirler. Bu tür hallerden dolayı taaddüd-i zevcâtın meşru kılınmasının gerekçeleri daha iyi anlaşılmaktadır.¹⁶⁷

Evlilik, fitratın gereği olduğu gibi, Musa Kazım için evlilikte çokluk ve çeşitliliğe yönelmek de tabiatın bir gereğidir. Çok kadınla evlilik, İslâm'dan önce, belirli bir sayıya bağlı değilken, dinimiz bunu dört ile sınırlamıştır, fazlasına izin vermemiştir. *"Öteden beri, insanların hayvanî hallerini sınırlandırmakta olan ilâhî dinler, insan nevine bir lütuf ve merhamet olmak üzere, bunun cevazını da bu şekilde belirli bir sayıya bağlanmıştır."*

Diğer taraftan Musa Kazım, erkek ve kadınların sayısal oranı, fizyolojik ve anatomik özelliklerinin, taadüdd-i zevcâtı gerekli kıldığını savunur:

*"Kadınların nüfuzları erkeklerden daha fazla olmakla beraber, kadınların hayız ve gebelik gibi durumlara maruz bulunmaları ve âdet görmekten kesilme yaşına yarıp, nesilden kesilmeleri de taaddüd-i zevcât meselesi için erkeklere bir hak vermektedir. Keşke, müteaddit hanımları idare etmeye muktedir adamlar olsa da nesil yetiştirme tarlaları olan bir çok kadınlar evlerde işlevsiz kalıp da kocamasalar."*¹⁶⁸

Düşünürümüz, sosyal açıdan da çok kadınla evliliğin gerekliliğini ve buna itiraz edenlerin ise, hakikatte kendilerinin birden fazla kadınla birliktelik yaşadığına ve ayrıca İslâm'ın birden fazla kadınla evliliği vacip kılmadığına ihtiyaç halinde mübah kıldığına dikkat çekmektedir:

"Çok kadınla evlenmeye sözlü olarak itiraz edenlerin fiilen bir kadınla yetinmemeleri de çok kadınla evlenmeye meylin fitrattan gelen bir iş olduğu göstermektedir. Hatta onlara göre de çok kadınla evlilik gerçek (vâki) ve fakat nesil ve zürriyet zâyi olmaktadır. Şu halde, onlarla Müslümanlar arasındaki fark, Müslümanlar taaddüd-i zevcâtın meşrûriyet çerçevesinde olmasına, nesil ve zaruriyetin meşru bir şekilde artmasına hizmet ettiği

¹⁶⁷ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 326-327.

¹⁶⁸ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 327.

halde, onların kabul ettiği taaddüd-i zevcât anlayışı ile bu mukaddes hizmet yapılamamaktadır.

Bununla beraber, İslâm dini taaddüd-i zevcâtı mutlak olarak insanlara vacip kılmayıp, bilakis ihtiyaç halinde, hanımlar arasında tam bir adalet ve hakkaniyete riayet etmek şartıyla mübah kılmış ve şayet hanımlar arasında tam bir adalet ve hakkaniyete riayet edilemeyeceğinden korkulursa, tek kadınla yetinmenin gerekliliğini emretmiş ve binaenaleyh, böyle nazik bir meseleyi kötüye kullanarak, bu şartlara riayet etmeyen çok eşli kişilerin azarlanmaları gerektiği hususu bilinmektedir.”¹⁶⁹

Özetle Musa Kazım, tesettür gibi, taaddüd-i zevcâtın da insanlığa ve medeniyete aykırı bir şey olmadığını düşünür. Bu da o mesele gibi sadece insanlığa sırf bir yarar olmak üzere meşru ve mübah kılınmıştır. Dolayısıyla “Erkeklerimizin başkalarının kandırmalarına kapılıp da gerçek durumları, milli menfaatleri dikkate alarak, dinimizin bu gibi emirlerine boyun eğmeleri ve bunu Kânun-ı Esâsî'nin başışladığı hürriyete aykırı görmemeleri ve o hürriyetin bu gibi insanlık için faydalı kayıtlarla kayıtlanmış olduğunu bilmeleri ve ona göre hareket etmeleri insaniyetin huy ve hamiyeti icabıdır.”¹⁷⁰

4. Boşanma (Talâk)

Boşanma da medeniyet gereği ve insanî zorunlulukların bir neticesi olan ortaya çıkmış sosyal bir meseledir. Bu ilkeden hareketle Musa Kazım, boşanmanın Kanûn-ı Esâsî'nin getirdiği hürriyet ve adalete aykırı olmadığını ifade eder. Ancak boşanmakta asıl olan haramlıktır. Zira, boşama nikah akdini geçersiz kılmaktadır. Bu neticesi ailenin sıkıntılara düşmesi ve perişan olmasına kapı aralar. Hakikatte insanlığın beklediği medeniyetin, zirveye yükselebilmesi aile bağlarının sağlamlığıyla kayıtlıdır.

Nikah sayesinde, Musa Kazım'ın da düşündüğü gibi, eşler birbirinden istifade eder; nihayetinde bir çok kötülüğün önüne geçilir ve meşru olmayan işlerle sosyal hayatta karşılaşılmaz. Evliliğin katkısıyla toplumsal dinamikler güçlenir, ahlâk güzelleştirilir ve sosyal sistem düzene girer. Boşanma ise, bu dinî ve dünyevî maksatları ortadan kaldırdığı için, onda esas olan

¹⁶⁹ Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 327.

¹⁷⁰ Musa Kazım, “İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 327-328.

haramlıktır. Bu çerçevede Musa Kazım dinî referanslara müracaat eder:

"Nitekim, "Eğer kadınlarınız size itâat ederlerse, onların aleyhine bir yol aramayınız. Yani onları boşamayınız." (Nisâ, 34) mealinde olan ayet ve "Kadınlarla evlenin. Fakat sonra boşanmayınız (yani sebepsiz boşanmayınız). Zira, boşanma öyle bir şeydir ki, arş-ı Rahmân ondan titrer." "Cenâb-ı Hakk'ın en sevmediği helâl talâktır." Ve "Sırf zevkinizi yenilemek için kadın alıp boşamayınız. Zira, sırf böyle zevkini yenilemek için kadın alıp boşayan erkekleri ve kocaya varıp boşayan kadınları Allah sevmez." Anlamındaki hadis-i şerifler, boşamada asıl olanın yasaklık olduğu hususuna açık bir şekilde delâlet etmektedir."¹⁷¹

Hakikatte, boşanma, bir ihtiyaç ve zorunluluğa binaen meşru kılınmıştır. Aksi taktirde eşler arasında ahlâk farklılığı sebebiyle kin ve düşmanlık ortaya çıkar ve bu halin devamı sosyal problemlere neden olabilir. Aile huzur ve mutluluğunun tükendiği noktalarda, eşlerin ayrılmaları zorunlu hale gelir, onların boşanmaları gereklidir ve hikmete uygundur.¹⁷²

Musa Kazım'ın tesettür, çok kadınla evlenme ve boşanma ile ilgili düşüncelerinde bir çelişkinin varlığına işaret eden ve dışarıdan bakan birisi olarak Niyazi Berkes, onun bu konulardaki düşünce dünyasını şu cümlelerle değerlendirmektedir:

"Kadınların örtünmesi konusundan daha ince bir sorun, erkeklerin birden çok kadınla evlenmesi (poligami) konusu üzerine çıktı. Bu konuda en aydın kafalı İslamcı bile bir santim fedakârlığa razı değildi... Şeriata uyma zorunluluğunu çok kez bir anayasa zorunluluğu olarak gösteren Musa Kazım, boşanma, çok karılı evlenme, peçe ve çarşaf sorunlarını tabiat zorunlulukları sayması yüzünden, bunların anayasa ve hükümet sorunları olmadığını ileri sürerek bir çelişkiye de düşmekteydi."¹⁷³

Ancak Musa Kazım'ın söylenilen hususlardaki temel düşünceleri, asırlardır devam eden İslâm geleneğinin bir şeyhülislâm tarafından dile getirilmesidir. Her ne kadar Musa Kazım'ı, yazarın en liberal İslamcı olarak değerlendirmesine rağmen, onun düşünceleri İslâm hukukunun değişmezleri ve

¹⁷¹ Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 328-329.

¹⁷² Musa Kazım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 328-329.

¹⁷³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 447 – 448.

değişebilirleri arasındaki ince çizgileri gündeme taşıması açısından önemlidir. Ayrıca bu konularla ilgili tartışmalar ve düşünceler aradan geçen bir asırlık zamana karşın, hala güncelliğini ve sıcaklığını muhafaza etmektedir.

Sonuç

Osmanlı'yı Cumhuriyet'e bağlayan sancılı geçiş dönemi düşünürleri, yaşadıkları zamanda tartışıldıkları gibi, günümüzde de ilgi odağı olmaya devam etmektedirler. Bu düşünürler içerisinde, Anadolu'dan (Erzurum'dan) gelip de İstanbul'da ilim çevrelerinin arasına girenlerin sayısı fazla değildir. İşte Musa Kazım Efendi, ilmiyenin katı geleneksel anlayışını ve zırhını aşarak, onların arasına dahil olan sıra dışı bir Türk-İslâm mütefekkiridir.

Ulema zümresine katılmakla kalmayan Musa Kazım, aynı zamanda yenileşme dönemi önemli edip ve düşünürlerinden Muallim Naci ve Ahmet Mithat Efendi'ye dersler verecek kadar kendisini kabul ettirir. Ayrıca o, devlet bürokrasisinde önemli görevlerde bulunur. Nihayetinde II. Meşrutiyet'te, İttihât ve Terakkî yönetimi tarafından Şeyhülislâmlık makamına getirilir. Ki, padişahların hâl edilmesinin bir fetvasına bağlı olan bu makama üç kez daha atanacaktır.

"Mason Şeyhülislâm" diye matbuatta kendisi hakkında çıkan yazı ve söylentilerden büyük üzüntü duyan Musa Kazım, uzun bir beyanname ile bu itham ve iddialara cevap verir. Bu mesele, onun hem çok tanınmasına ve aynı zamanda tartışılmasına da sebep olacaktır.

Hürriyet, eşitlik, kadın hakları, medeniyet ile din ilişkisi, medreseler ve eğitim, mezhep taassubu, İslâm ve terakkî konularını çeşitli yazılarında tartışır, projeler ve teklifler sunar.

Bu kapsamda Musa Kazım'ın kadın ve sosyal hayat, çok kadınla evlilik (taaddüd-i zevcât) ve boşanmayla ilgili hukukî içtihatları, onun bulunduğu zaman ve mekanlar dikkate alınarak, hukukçular tarafından yeniden değerlendirilmelidir. Yine de, dönemine göre kadınlarla ilgili "liberal" düşünceler taşımasına ve bunları ifade etmesine rağmen, Musa Kazım'ın bu fikirleri, bugün karşısında şiddetli muhalefet bulacak niteliktedir. Ancak şu da belirtilmelidir ki, Musa Kazım'ın kadınların konferanslara katılmalarıyla ve sosyal hayata müdahil olmalarıyla ilgili düşünceleri, yaşadığı dönemde, bunlara cevap vermesini gerektirecek derecede şiddetli eleştirilere sebep olmuştur.

Telif ve tercümeleleri de bulunan Musa Kazım, aynı zamanda küçük yaşlardan itibaren pratik olarak Nakşibendi geleneği içerisinde sufi yaşantıdan uzak kalmamıştır.

Geleneksel mutlakiyet anlayışının egemen olduğu Osmanlı toplumunda, bir şeyhülislâm olarak Musa Kazım, meşrutiyet ve günümüzün demokrasi olgularını, insan hak ve özgürlükleri, adalet ve istişare çerçevesinde savunmuştur. Eğer onun bu teklif ve projeleri dikkate alınsaydı, günümüzde tartıştığımız bir çok mesele, belki de gündemini yitirecekti. Bu bağlamda onu, yaşadığı dönemin Türk-İslâm düşünürü prototipi vasfını taşıdığını söylemek yerinde olacaktır.

Buna rağmen Musa Kazım içinde bulunduğu İttihat ve Terakkî hükümetlerinin tasarrufları sebebiyle muhakeme edilmiş ve kürek cezasına çarptırılmıştır. Ancak Sultan Vahdeddin, bunu Edirne'de sürgün cezasına çevirmiştir.

Şu halde Türk-İslâm fikriyatının son döneminin en çok tartışılan düşünürlerinden biri olan Musa Kazım, yeni bir medeniyet projesi sunma gayreti içerisinde bulunmuş, İslâm siyaset düşüncesi çerçevesinde bu teklifini danışma usulü, eşitlik, hürriyet ve adalet ilkeleriyle desteklemiştir. İslahatçı ve yenilikçi bir ulema tipi örneği sergileyen Musa Kazım, medreselerdeki eğitimin kalitesinin artırılması hususunda konferanslar vermiş, dönemin düşünürleri gibi o da yabancı dil eğitimini teşvik etmiştir. Bununla birlikte mezhepler arasındaki ilişkilerin fanatizme dönüştürülerek bir çatışma alanı oluşturulması hususlarında ısrarlı ikazlarda bulunmuştur.

Sonuç olarak dönemin muhafazakar İslâmcılarının aksine, Musa Kazım Efendi entelektüel birikimi olan ve yeni kâmil bir medeniyetin ancak hakikî bir dinle gerçekleşeceğini düşünen, Meşrutiyetin terakkici aydın âlim tipinin önemli bir figürüdür.